

פרק עשרים ושלושה

אמונות ודעות היהודים .

יסודי האמונות והדעות אשר הדת היהודית בנויה עליהם הם התורה ושאר כתבי קדש. האפן איך הובנו ואיך היו אלה היסודות בקרב האומה למן היום אשר עלו מן הגולה עד תרבן הבית, מזה לא הגיע אלינו דבר שלם ומסודר אבל מן השוירים המדרשיים שבספרי התורה שבעל פה ויתר ספרי היהודים מן הזמן שהוא נכיר היטב דעות היהודים הפרושים ונדעה פנות אמונותיהם אשר נתרמו בהותם הזמן הקדום.

התוארים מעצמות האל בכתבי הקדש הם לרוב תוארים מגשמים. אבל כבר נרמז בתורה עצמה כי לא יקחו אלה התוארים כפשטם. ואם נאמר: כי לא ראינום כל תמונה, או: לא יראנו האדם והי, או היד ה"ה הקצר, היה זה מפת מכריח למתבונן כי עצם האל אינו בעל תמונה ומושג הראיה את האלהים והתואר יד ה' לא יובנו בשום מקום כמשמעותם. האמנם שבזמן קדמוני קדמונים לא הכניסו נפשם בחקירות דקות על עצם האל ולא השגיחו על התולדות היוצאות בין אם יאמינו במציאות אלהים כה או כה, אולם מעת רבות ההשכלה ובפרט מעת אשר נודעו להם דעות חכמים מן האומות אשר ישבו אצלם והורגלו בחקירות על דברים מה שאחרי הטבע אי אפשר שלא היה להם זה הערה גדולה להתבונן בחקירה עיונית בנפנה הנשגבה מן התוארים אשר יתואר בהם עצם האל בבתוכם. בתרגום השבעים נמצאה כבר ההשתדלות של חכמי ישראל להטעים תוארי ההגשמה. ואף כי התרגום איננו מעשה ידי חכמי א"י, עכ"פ נעשה כהסכמתם. והתרגומים הארמיים אשר שרשם קדום עשו ההשתדלות הזאת לאבן פנתם. גם מקצת מתקוני הסופרים מראים תשוקתם להרחיק ההגשמה כאשר נתבאר כבר למעלה. והכח יהודי אלכסנדרוי — אריסטובול — אמר לתלמי פילומטר: כאשר בלשון התמוני נשתמש במלת יד להוראת הכח.... כן הוא בדבורי התורה (איזיכיאום פ. א. 10, VIII) בדברים האלה נמצא דבור הרגיל בפי חכמי א"י כמעט מלה במלה: דברה תורה בלשון בני אדם. ואף שלא נמצא זה המאמר כי אם לענין דרשת הכפולים בתורה, בכל זאת מראנו הדוגמא בדברי אריסטובול שנאמר גם על תוארי ההגשמה. ובמלות שונות נמצא זה המאמר מפורש על ענין זה: הרי אנו מכנין אותו לשכך את האון, מה שהיא יכולה לשמוע, אנו מכנין אותו מכריותו (מכילתא בחדש פ"ד) מבואר שהכמי א"י השתקלו בסלוק ההגשמה (הר"ר היים אופנהיים במ"ע בית המדרש שלי צד 65). אבל הם לא הכניסו עצמם לעיונים פילוסופיים כהאלכסנדרים, אך הלכו לתומם ובעזרת מדרשם בתורה דישו והכריעו. רעיון אחד הולך בכל מדרשי החכמים והוא שעצם האל פשוט ואינו נשם ונשגב מרעיון האדם, ומהותו פשוט כגורו ג"כ בכנוים ממשמים וקראוהו: גבורה, שכינה. אבל אלהים נגלה לבני אדם בערך השנתם האנושית, והתיוון אשר הם רואים אינו כן בעצם אלא הקב"ה מראה להם כן בדרך נסוי. ואחרי שלפי האמונתם נגלה השם לבני אדם בחיוון גשמי ע"כ הורשה גם לדבר ממנו בתוארים גשמים. הרעיון הזה סובב והולך בכל מדרשי החכמים. ובתומת אמונתם מצאו מקור הרעיון בתורה ובנביאים. באמנם שמאמר התורה זה אלי ואנוהו יורה כי נגלה השם לישראל במראה חושית בדרך גם עד שהשפחה על הים ראתה מראה אלהים ודראתה עליו באצבע (מכילתא השירה פ"ג). והיה קל להם לפרש דבור: ה' איש מלחמה אשר הוא הגשמה לערך האל אשר השמים והארץ מלא, כי האמינו שהקב"ה מאהבתו את ישראל נגלה אליהם תחת מחוות שונות פעם כאיש מלחמה כדי שיקדש שמו (שם פ"ד) ופעם כזקן מלא רחמים (שם ובחדש פ"ה) ויפה אמרו כי אלה אופני גלוי השכינה תלויים במעשיהם של ישראל שהם עושים ימינו שמואל

שמאל אם אין עושים רצונו ושמאלו ימין אם עושים רצונו, ולא ינום ולא ישן אם עושים רצונו וכביכול שינה לפניו אם אין עושים רצונו. וכבר תוספת מלת "בביכול" מראה כי ירצה לאמר שפעולתם של ישראל גורמת שהם מדמים שנוי בפעולותיו. ואחד מן התנאים שחי במאה הראשונה אחר החרבן אמר: פעמים שאין העולם ומלואו מחוק אלהותו ופעמים שהוא מדבר עם אדם מתוך שערות ראשו (ב"ר פ"ד) ותנא אחר סמעים מאמר התורה: וראיתי את הדם שהוא תואר נשמי, ומפרש שהכונה שבשכר מצוה שישאל עושה הקב"ה נגלה וחס עליהם (מבילתא בא פ"ו), ואין לנו השתדלות בהרחקת ההגשמה יותר מבוררת מכאמרם שאם נכתב בתורה אל קנא אין הכונה לתאר את אלהים בתואר הקנאה כי אין קנאה שלמת בו אבל הוא שליט בקנאה (שם בחרש פ"ו) ואין מספר לרושמים כאלה בספרי התורה שבע"פ. הנה ראינו שאמונתם בעצמות האל לא היה באופן נשמי. ואם דבוריהם מאלהים הם דבורים נשמיים אין זה ראייה על מושגיהם ואמונתם, כי כן היה מאז וכן יהיה לעולמים שידברו בני אדם מאלהים בתוארים אנושיים. אבל עם היות השתגשמות מעצמת האל החגיגה, בכל זאת לא נכנסו בעיונים פילוסופיים ולא דרשו ע"פ הקרמות למודיות וחקירות מפשטות אמנם רק מכתבי הקדש לקחו הקדמותיהם וביחוס אל המקרא דרשו בפנה היות וגם בזה אמנם ברמו מעט.

הכתובים היותר מנשימים הם המראות שבספר יחזקאל, והן הנודעות בשם מעשה מרכבה. לדרוש במראות ההן היה ענין לענות בו החכמים. אבל לא דרשו בהן לפני הרמון ולא בועד חברים ותלמידים, והיה לחק שאין דורשים במרכבה אלא אם כן היה חכם ומבין מיעו (חגיגה פ"ב מ"א), כי השבו שאין שבוש הדעת מסוכן כל כך בשמאמינים הדברים ככתבם כאשר הוא מסוכן אם ימסרו דברים נשגבים כאלה לקצרי ההשגה. כי ההגשמה מסיכנת לפני שמביאה לעבודת אלילים, וזאת הסכנה כבר היתה ניצחת מימי הגולה שכבר מאז השתרשה באומה אמונת אלהי ישראל והכירו אחרותו והשתגתו המיוחדת, אבל החקירה העיונית תוכל להביאם אל דעות פילוסופיות היונים אשר היו מסוכנות לאמונה בעצמות האל ולהאמין כאשר האמינו רבים מהם שהאל והעולם אחד הם. ממרד מעשה מרכבה אין לנו כי אם שיעורים קטועים. ונקרא סתרי הקב"ה וגם סתרי תורה (פסחים ק"ט.). בשם סתרי הקב"ה בנו גם את תרגומו של יונתן ב"ע (מגילה ג'). ואין סבה אחרת לכנותו בשם הזה רק מפני שיונתן בתרגומו דורש במעשה מרכבה וע"כ תרגומו יהיה לנו לדוגמא קצת לתבונת מדרש המרכבה. והנה יונתן רומז שמראה המרכבה לא תוקח באופן חומרי כמראה ממשית אך ראיית הנביא היתה בחזון נבואה, והמראה היא חזיון יקר השכינה (יחזקאל א' א') ואם יש ברצון אלהים להשמיע דבור הנבואה לנביאיו יהיה קול יוצא משמים (שם ב"ה), וכל הציוורים אשר הראו לו בחזיונו נצטיירו לשעה ונחקקו בדמיונו ואם רואה ידי אדם מחתת כנפי החיות, לפני אריה אל היסון לפני השור מהשמאל ירמו התרגום בכונה שאלה הציוורים נעשו לחיות אשר דמה לראותן (שם ח' י'). ברמזים הקטנים האלה יפשים התרגום כמות ההגשמה ממעשה המרכבה, וחושב שבחזיון הזה נלה לו הקב"ה ענינים נשגבים רוחניים בציוורים חושיים אשר רגיל בהם האדם הרואה אותם. ויפה אכר בן סירא (מ"ט ח') על מראות אלהים אשר ראה יחזקאל, שהקב"ה הראה אותו את כבודו במרכבה. ולפי זה יהיה סלוק ההגשמה מכלל מדרש המרכבה. עם כל האזהרות שהזהירו שלא לדרוש במרכבה נמצאו בכל עת תכמים אשר עסקו בדרישתה, ובכן היו הציוורים בדברי הנביא ענין לכת המדמה להעמיד מגדלים הפורחים באויר ואשר בכל זאת לא נשארו בספרי התורה שבע"פ כי אם רושמים קטנים, זה היה מפני שרוב בעלי ההלכה לא היה להם קודת רוח בבעלי הסוד ולא עסקו בסתרי תורה, אמנם בעלי הסוד המשפיקים בילדי היות הנפש היו בעת ההיא ביהוד כת האסיים. וכבר אז נמצאו להם כתובים סתרים, ועסקו בכתיבת המסאכים

המלאכים והתנבוא ופתרו הלומות (יוסיפון) ודרשו על מציאות האל ועל בריאת העולם (פילון) מזה נראה שעיקר עסקם במעשה מרכבה ומעשה בראשית. שיעורים אחרים מתלמוד העל בספר תנך, ואחרי שנתבטלה זאת הכת וקצת אישיה התחברו עם אחרים ושאריתם עלו בין הפרושים אשר ממנם יצאו, גם מאו יצאו קצת מסתריהם לאור ונתקיימו לנו שיעורים אחרים מהם בתלמוד (ועללינעק מבוא לכה"מ ח"ג XX, XXI). אבל התקירה בעיונים דקים כאלה הביאו הדפך ממה שרצו. כי בעצם וראשונה רצו להבין הענין הרוחני הממון בסתר הציורים, ותחת זה תוליד בהם הכת המדמה ציורים חדשים על אתר אלף ויצאו אמונות אשר יקשה להתאימן עם דעות התורה והנביאים.

את שם האל של ד' אותיות יהוה הנקרא גם שם המפורש¹ היו מקדישים ולא גזוהו באותיותיו. וממות שמעון הצדיק נמנעו אף הכהנים מלכרך בשם. ומי שהוגה את השם אין לו חלק לעוה"ב (מנהדרין פ"ג) ואך לחכלית גדולה הגוהו (ע"י י"ח), וע"כ נתנו לו כנוים שונים. הכני הרגיל הוא "הקדוש" והוסיפו לו הדבור: ברוך הוא. התואר: קדוש, לכנוי מיוחד נמצא במקרא (איוב ו' י' חבקוק ג' ג'). בעל ס' חנוך משהמש לרוב בכנוי הזה. השם המפשט שכונה הוא כנוי להוראת קרבת אלהים אל מקום או איש או אומה. וע"כ בברית היותו משנית או מנין או מערה רוחו על דבר נקרא שכינה. ולזה תרגמו עיני ה' אפי שכנתא (ישעיה א' מ"ו) ובית המקדש תר' בית שכנתיה (שם ה' ה') והשכינה מנינה (שם) והיא שורה, וגלתה עם ישראל, ובכנסים תחת כנפיה. מצד היותו בעל הכת והיכולת נקרא נבורה. יד ה' תרג' נבורתא דה'. ואמרו ימין הנבורה, פי הנבורה. האל נקרא מקום מפני שמציאותו בכל מקום. (פילון) והכמי המדרש המאוחרים אמרו: מפני שהקב"ה מקומו של עולם (ב"ר פ"ט) או מפני שבכל מקום שהצדיקים שם נמצא עמם (פרקי ד"א פ"ה). ודראשונים השתמשו בכנוי הזה כשרבנו מהפקת רצונו או מהפוכו, כמו: רצונו של מקום, בעם המקום, הכיעוסו למקום, מבקש שכר מלפני המקום, ענושו לפני המקום, המקום מתאוה, ידועי המקום. שמים הוא ג"כ כנוי ישן ונמצא אצל אנטיגנוס איש סוכו. והוא רגיל כשיתואר האל במלכות אשר עולו וטוראו ומלכותו על האדם. ונמצא מלכות שמים, מורא שמים, יראת שמים. כשדברו מסובו נגד ישראל מכנים אותו בשם אב שבשמים. ומגביהים עיניהם לאביהם שבשמים. ויהוה האל אל ישראל מתואר מאז ביתוס האב לבנו. ובהיות שהאל נקרא ארון בחלוף אל עמו שנקראו עברי ה', ע"כ מתואר בכנוי רבונא עלמא (ת"י ישעיה ג' א') ובלשון הגוהו רבונא של עולם. ובדרבם מאלהים מצד היותו יוצר וכורא הכל כנוהו בתואר: מי שאמר והיה העולם. הכנוים האלה יתנו ציור מאמונתם באחדות רוחנית רחוקה מהנשמה ונוסרו על האמונה בבריאות העולם במאמר השם, בהשגחתו, ויכולתו, וטובו, ושהוא שליט על הכל, ובשכר ועונש. אלה האמונות הן שרשי הכנוים הנזכרים אך במשך הזמן נהיו כשמות עצמיים של האל.

בריאת העולם נקראת מעשה בראשית. התקירה בה היתה בעיניהם דבר מסוכן. והרבה חכמים נמנעו מלהכניס בה (תניגה פ"ב מ"א) וההיורו שאין לדרוש בה שלמעלה ומה שלמטה מה לפנים ומה לאחור. ובכל זאת נתקיימו מדרשים בפנה הזאת ונלמד מהם דעותיהם בענין בריאת העולם. האמינו בבריאת היש מן האין. פלוסופוס אחד אמר לר"ג (השני) ציור גדול אלהים אלא שמצא סממנים טובים. והם תרו וברו וחשך ורוח ומים ותהומות והשיבו ר"ג בנעהו ואל" בכלם נאמר בריאה (ב"ר פ"א) ואלו אחד מהכמי ישראל חושב כן לא היה מגערו כל כך, וודאי שהאמינו מאז בבריאת יש מאין. ציורי הכתובים לקחו כפשוטם

ומזה

1) שם המפורש הוא כמו שם פרטי. כל התייחודות נקרא פרט כמו: פרט את הנדר, פרט את החטא. ופרט ופרט מחלפלים לפעמים כמו: עד שיפרט לך הכתוב (פסחים כ"ב:); וברישלמי דגי' עד שפרט. וע"כ אפשר ששם המפורש פ"י כמו שם המפורש והוא מה שאנו קוראים שם פרטי.

יטה נולדו דעות מתמיהות, וחשבו שהעולם בנוי על יסוד תומרי. והאתרוגים אמרו שאבן היסוד היה במקום המקדש (יומא פ"ה בבלי וירושלמי ותוספ"ב). ובס' הנוך קרא ליסוד, אבן פנה, והנוך הגיע עד היסוד וראה אבן הפנה (פי"ה ב'). האור הוא ניצוץ מזוי הדרו של הקב"ה (ב"ס מ"ג ב') ואין זה מליצה שירית אלא דברים ככתבם. ואחד סבילי הגדה מעיד שקבל בן מקדמוני ונמסר לו בלחישא (ב"ר פ"ג). לרוב המראות הטבעיות נתנו סבות מתמיהות אשר אין להן יתום טבעי עם המסובב. דמיונים מענין חכמת מעשה בראשית של החכמים הקדמונים בעלי המשנה והתלמודים והמדרשות נמצא במקומות מפורים בשני התלמודים ובספרי המדרש¹ אבל לא רבים הם יען כי נזהרו לדרוש בה ולפרסמה ברבים. מן השרידיים אשר הם בדינו נבין כי היא הריישה בבריאת העולם והנמצאים, לפי מה שהוציאו מפרשת מעשה בראשית או מכתובים בשאר המקרא המדברים ממפעלות אלהים בטבעי היצורים. והנה נמצא לקדמונים מזה המין ספר שלם ונקרא ספר יצירה גם הלכות יצירה. גם יש אתנו ספר יצירה אשר אינו ספר יצירה של הראשונים בעלי התלמוד (עי' דרו"ד ח"ד צד 180, 218). אבל גם הוא מדרש מעשה בראשית. והאתרוגים נתלקו בדבר ואמר הרמב"ם בספריו שענין מעשה בראשית הוא חכמת הטבע והסכימו עמו רוב חכמי ספרד אבל אמר רבנו נסים בדרשותיו (סו"א') כי מ"ב אינו חכמת הטבע שאלו כן למה צוו חכמינו ההעלמה בה לבלתי דרוש בה ברבים. על כן החליט שבלבד חכמת הטבע הנקנית ע"י הקירית השכל יש חכמת הטבע אשר לא תודע כי אם בשפע אלהי והיא חכמת מ"ב של הקדמונים (שם ח"ה 27, 139) וכן היתה דעת המקובלים. תכלית הבריאה בשביל האדם הצדיק וכו' (ברכות ו'; ב"ר ותנוחטא ס' תנוך וס' עזרא פ"ד); כי רצה הקב"ה שיתגדל שמו וע"כ ברא העולם (יומא ל"ח). וזה יקיים ע"י עושי רצונו. התורה היתה כלי אומנתו בבריאה (תנינה י"ב. ב"ר פ"א) וקדמה לבריאת העולם (פסחים נ"ד. ב"ס פ"א ופכ"ד) והתכמה היא התורה. פילון מתאר החכמה העליונה בשם דבור (logos) שהיה כלי אומנתו בבריאה והוא רוח התורה האלהית (בס' מן הבורחים 458 ומן הברובים 129). הדבור שהוא החכמה העליונה נחשב אצל פילוסופי היונים כעצם נבדל, והאל והדבור אינם אחד, אמנם הדבור הוא כאצילות מעצם אלהים, ונמצא בפני עצמו להיות האמצעי לעשות רצון אלהים לתת חיים סדר ותנועה בעולם התומרי, וזאת היא התורה מן הדבור בשרשה; אך במושגים המפליים נוסים חכמי היונים זה מזה. פילון תאר הדבור כעצמות מיוחדת וכאלו הוא משנה לאל העלם, אך אינו כמאמין בשתי רשויות אבל הוא בערך שלית העושה שליחותו. והנה התורה מן הדבור מצאה סכבריה גם בין היהודים בא"י אבל לא נבנסו בעיונים פילוסופיים אמנם גם בזה נמסכו על כתבי קריש. הן שלמה במשליו מתאר החכמה כעצמות בפני עצמה. וזאת החכמה היא התורה כי רק היא אצלם החכמה האמיתית. אף כן יתאר בן סירא (פכ"ד) את החכמה. מושבה במרומים ומפיקה רוח נבואה ומצאה מפי אל עליון. ומקור החכמה היא התורה (פ"א). ונראה מזה שהחכמה אלהית, והדבור הוא החכמה, שהוא התורה. נוסף על זה שהיו מחשיבים את הדבור האלהי כעצם בפני עצמו. וממאמרים שכל דבור ודבור היוצא מפי הקב"ה נברא ממנו מלאך (תנינה י"ד). נלמד כי האמינו בעצמות הדבור, ובמקום אחד אמרו: כי מה שדבר ה' עם משה במראה, זה מראה דבור (ספרי בהעלתך פי' ק"ג), ואלו לא היתה האמנה הזאת קדומה לא היו האתרוגים בודים מלב דבר חדש כזה. גם המתרגמים הארמיים השתמשו במלת מיטרא באופן ממשש כאלו הוא עצמות בפני עצמה, כי באמת היתה האמונה כן. מן העת אשר התחילו להשתדל בהרחקת ההגשמה התחוק זה

המושג

1) עי' תנינה בבלי וירושלמי רפ"ב ובבריאתית רבב כמה מקומות בפרשיות, ובפרקי דר"א ועד כ"ט גומ' ובמדרש.

המושג מן הדבור, והעת הזאת קדמה ליריעתם מחכמת היוגית, כי רוב היקוני הספרים הנודעים ובלתי נודעים הם תולדות זאת ההשתדלות והם קדומים מאד. ואמנם הדעה מן הדבור לא היתה סכנה לאמונת האחרות, כמו שהאמונה במלאכים לא היתה מסוכנת לאחרות. כי כבר ראינו לפני זה שהאמינו שהקב"ה מראה גלוי שכינונו בציורים חוששים וזה על ידי בריאה חדשה לכל עת הצורך. וע"כ כל הפעולות התלויות בתכונות מקריות וגורמות שנו כהפועל נפעלות על ידי המלאכים אשר ברא ה' לתכלית הזאת. ומה הענין מלאך הפנים המושיע של ישעיה השני ומלאך המשחית שבספר שמואל ומלאך הברית של מלאכי. וקרוב מאד שהתורה מן המלאכים אשר התרחבה בגולה ואחרי-כן, נוסדה בעיקרה על ההשתדלות להרחיק ההגשמה בכל צד האפשר. ועתה אף כן הענין בבחינת הדבור. שאם מדרגת השכלתם לא היתה נאותה להשיג מושגים מופשטים ופילוסופיים הנה אמונתם באה לעזרה שהאמינו שכל הפעולות והתכונות המיוחסות לאל הן מלאכיו עושי רצונו ובכלל הוה גם הדבור. ומפני זה המושג הפילוסופי של האלכסנדרים מן הדבור מצא חן בעיני חכמי א"י מפני שהיה בהסכמה עם אמונתם. אבל לא שעו אל העיונים והתולדות שנתלו בו, אך די להם לדעת שהכמת היוגית מסכימה עם אמונתם. ועתה מה שהשתמשו המתרגמים במלת מימרא באופן מופשט כאלו הוא עצמות בפני עצמו אין זה דעה לקוחה מן היוגים אלא היא דעה עצמית של היהודים ולא המתרגמים החדשה כדי להורות לעם סלוק ההגשמה, אך היה לחפך כבר מאז השתרשה בעם האמונה שהשם אינו נשמי ובהסכמה עם האמונה היהודית הזאת עשו המתרגמים תרגומיהם. אמנם הברל גדול יש בין מושג הדבור אצל היהודים בא"י ובין מושגו אצל היוגים. כי ליוגים היה הדבור במדרגת אלהות ולדעת פילון הוא משנה לאל העולם ובערך אמצעי בין אלהים לעולם התומרי אבל הדבור אצל היהודים היה נברא ובמדרגת מלאך עושה רצונו, והוא החכמה האלוהית שהיא לפי דעתם התורה וע"כ הדבור הוא התורה, וכזה יש הסכמה בין הפרושים בא"י ובין פילון.

באיכות הבריאה יש דמיון בין ציורי פילון וחכמי א"י. לדעת פילון נברא העולם בתחלה במחשבה וע"פ המחשבה הזאת — שהיא הציור הרוחני המתחקה בנפש התושב — ברא העולם התומרי (בס' ממלאכת העולם 3) וקרוב לזה גם דעת חכמי התורה שבש"ע. שממשלים את הבריאה לבנין של פלמין שהאומן מביט אל הדיפתראות שיש לו, לדעת איד הוא עושה הדרים כך הקב"ה מביט בתורה ובונה את העולם (ב"ר פ"א מ"ע פ"ד). שורש זה המדרש נרמז במחלקת ב"ש וב"ה, שבש"א מחשבה בלילה ומעשה ביום ובה"א שגידם ביום (ב"ר פ"ג) ולדברי שניהם קדמה מחשבה. אך אין על ענין זה רק רמזים סתומים שחכמי ארץ ישראל השתמרו מלהכנס בעיונים במה שלפנים. ובבחינת הזמן נודעו דעות היוגים שהזמן נצחי, או נהיה עם התוויה והמציאות שוולתן אין לצייר מושג הזמן, וששת ימי הבריאה בתורה לא יוקחו כפשוטם (פילון), אך לחכמי ארץ ישראל היה הזמן מן הנבראים. (עורא ה' מ"מ) וההגדות מן הדברים שנבראו קודם בריאת העולם רומזות על הדעה הזאת כי לאלה ההגדות יוקדם בהכרח מציאות הזמן. ואחר מן האחרונים אמר: שהיה סדר ומנים קודם (ב"ר פ"ג) ואין להוציא דבריו ממשמעם כאשר עשו מפרשיו, כי ראינו שכן היתה הדעה השלמת בא"י. החלק הנכבד בבריאה הוא האדם. האמינו שבשכילו נברא העולם, נברא בצלם אלהים. ולא הובן התואר "צלם אלהים" באופן נשמי. כי אם ההגדה מספרת ששנו השבעים וכתבו: אעשה אדם בצלם וברמות תחת נעשה אדם בצלמנו כדמותנו (מכילתא בא פ"ד ובכ"ט) מזה נראה שבצלמנו כדמותנו לא הוכנו אלא על התכונה הרוחנית. וע"כ אמרו האחרונים שיש בני אדם שהם בצלמו ודמותו ויש שאינם בצלמו ודמותו (ב"ר פ"ח) וכונתם שצלם ודמות נאמרו על התכונה הרוחנית והצדיקים הם בעלי צלם אלהים ולא הדישעים. וע"כ צלם אלהים הוא ציור לנשמה. והאמינו שהנשמה עצמות רוחנית, קיימת בפני

בפני עצמה במקום מיוחד בשמים (תגינה י"ב); וכשנצטר הגוף בבפן האם הקב"ה נותן בו נשמה (נדה ל"א). במקומה הראשון שהורה היא (ברכות ס':) ברתתורה עם הגוף מתלמכת (שבת קנ"ב:) וע"כ טוב לאדם שלא נברא משנברא (ערוכין י"ג:) כי כבריאתו הושבתה הנשמה מזורה מפני הרטא לזה יזהר האדם לשמור נשמתו במהרה (שם). השמירה הזאת יש ברצון האדם ולו הרשות נתונה ללכת אחרי יצרו הטוב או הרע (ב"ם פט"ו י"ד ספרי ראה פ"י נ"ג ובגמ' בכ"מ). הטוב המוסרי שיבחר בו האדם הוא יראת שמים בכלל (אבות פ"א מ"ג) היראה ראשית האהבה (ב"ם פכ"ה) ופרי יראת שמים הוא יראת חטא (ברכות י"ט. אבות פ"ב פ"ג ובכ"מ) הגדולה שבזכויות היא תלמוד תורה (פאה פ"א מ"א ב"ם פ"ו ל"ז — ל"ח) ישניות לה עבודה ומילות חסדים אלה השלשה נחשבו לעמוד העולם (אבות פ"א).

עךך תלמוד תורה גדול אם מביא לידי מעשה (אבות פ"א) ולא די בהגיון בה כי אם שמירתה עיקר (ב"ם פ"ו ל"ח). אבל אין מעשה המצות נרצה בהעשותו בלי כונה (ברכות פ"ב מ"א), ומעשה האדם בכלל יהיה לשם שמים (אבות פ"ב) בין מאכל ומשתה (ביצה מ"ו). במ בשאר עניניו (טוביה בכ"מ), ותנאי המעשה הוא האמונה. אמונה שהתורה מן השמים (סנהדרין פ"י מ"א) אמונה ברועה נאמן שהוא משה (מכילתא בשלח פ"ו) ובנביאי השם (דבה"ב כ'), והעושה מצוה באמנה גדול שכרו (מכילתא שם), ובשכר האמנה במי שפקד למשה לעשות האותות והמופתים הקב"ה עושה להם נסים וגבורות (מכילתא דעמלק פ"א ר"ה כ"ט. ה"ש פט"ו) ובזכות האמונה ננאלו ממצרים (מכילתא בשלח פ"ג) ובזכותה הגליות מחכנסות (שם פ"ו). המצות נחלקו לשני חלקים. מצות שבין אדם למקום ומצות שבין אדם לחבירו. העיקר הראשון לחלק הראשון הוא: קבלת עול מלכות שמים (בכ"מ) ובו נכלל מרת ההוראה בין על הטוב ובין על הרע (ברכות פ"ט). הצדקת דין שמים (ת"כ פתיחה למלואים תענית ח'), לעבוד ה' מאהבה (סוטה כ"ד. ספרי ואתחנן פ"י ל"ב) ולעורר אהבת כל באי עולם להקב"ה (ספרי שם) ולא תהיה האהבה בשביל קבלת שכר (שם פ"י מ"א) אך תהיה, כעבודת ה' בכלל, רק לשם פעולתה (שם עקב פ"י מ"ח) שלא ע"מ לקבל שכר (אבות פ"א), האהבה יוציא לפועל ע"י שיתדבק בדרבני ה' (ספרי פ"י מ"ט) ובהרמות אליו מה הוא רחום וחונן אף כן יהיה האדם (שם ומכילתא דשירה פ"ג ירוש' פאה פ"א ושבת קל"ג:)) ובשמירת מצותיו באין הברל בין מצוה קלה לחמורה (אבות פ"ב ספרי ראה פ"י ע"ט ופ"ב). הגדולה בחלק הזה מן המצות היא מצות קידוש השם. שחובת האדם למסור נפשו ומאודו לקדש השם (ספרי ואתחנן פ"י ל"ב). היסוד: מסור עצמך וקדש שמי! (ת"כ אמר פ"ט) הוחזק מן היהודים בכל הזמנים. אך לפני התרבן נשמר ביותר דקדוק מלאדיו. לפניו מסרו נפשם על כל עבירה קלה, אבל בעליית בית נתזה כלוד הקילו קצת. המצות שבין אדם לחבירו הן כל מצות הצדק והיושר הרחמים והחנינה ויסוד כלן הוא אהבת אדם לאדם אשר בכללה נמילות חסדים שהיא עמוד העולם. שורש ליסוד הזה: מה דסני לך לחברך לא תעבד (טוביה ד' ט"ז) והוא כלל התורה וכל השאר הוא רק בערך פירושא (שבת ל"א), וקראו הכלל הזה כלל גדול בתורה (ת"כ קדושים פ"ד). אהת מהזכויות הגדולות היא מעשה הצדקה ונחשבה בכלל נ"ח וזו וזו שקולות נגד כל המצות (ירוש' פאה פ"א), וכל המרבה בנ"ח הרי זה משובח (ס' טוביה בכ"מ) והיא כופר לנפש החוטאת (דניאל ד' כ"ד) ושכרה בעה"ז ובעה"ב (פאה פ"א) והיא אחד מהסימנים שמצוינים בה ישראל (יבמות ע"ט). ג"ח היא לחיים בריאים וחולים וגם למתים לקברם לפי כבודם (טוביה בכ"מ מכילתא דעמלק פ"ב ובגמ' בכ"מ). מענין האהבה והנ"ח הוא ג"כ חובת התוכחה, כי האמינו בערבות כל ישראל זה לזה (שבועות ל"ט). כתורה ונ"ח כן העבודה אחר מעמודי העולם. וע"כ החסידים הראשונים התאו להביא קרבן (גדרים י'). ויהודה בן בבא הביא אשם תלוי בכל יום (כריתות ב"ה). ור"י בן זכאי ישבת את הדור אשר הנשיא שלו מביא קרבן על חטאתו (הוריות י'. ת"כ)

אבל לא העלימו עין כי העבודה הזאת פחותה לערך האל וקרובה להשגמה. ע"ב אמרו כי הכליתה רק לתת שבר טוב לעובדיה (מכילתא בא פמ"ו) ואם נאמר שהקרבנות ליהי נוחה אין זה אלא משל שנותת רוח לפנינו שנעשה רצונו (ת"כ בב"מ ספרי פתח פי' קמ"ג). אבל קרבן בלי מהרה המושגת לא ישגי התכלית (ב"ס פל"ד יהודית פמ"ו). האמונה ביקרת העבודה נשתרשה באומה, והמשכילים עם שהקמינו ערכה לענת התורה ונ"ח, בכל זאת השתמרו מלדבר נגדה בהתלט. ותחי להפך כי אמרו כפירוש לבלתי הנה יד ממנה כי כן צוה אלהים (ב"ס פל"ה) ואם מננים וזחי רשע (קהלת ד' י"ו ב"ס ל"ד ה') אינם מננים העבודה בכלל אך יודו שהיא רצויה (קהלת ה' ג' ב"ס ל"ה ד'). בכלל עבודת הקרבנות: הנדר והנזירות. עם שגם הם לא נרצו בעיני המשכילים (קהלת ה' ד' ב"ס י"ח כ"ב נדרים פי' וש"ג), לא יכלו להתנגד להם מהשתרשם בעם. ונהגו הרבה בניירות (ירוש' ברכות) וכיותר בעת צרה (גויר פ"ה מ"א). וכן התענית וכות גדול (טוביה י"א ובמשנה ותלמוד בב"מ), וככל צרות הצבור נורו תענית (מס' תענית השמונאים א'. ג' מ"ו יהודית ד' י"ו). כי כל סגוף נפש היה אצלם דוגמת הקרבנות ועוד חביב מהם, שהיסורין מרצים יותר מקרבנות (ספרי ואתחנן ל"ט מכילתא דבחדש פ"ה) כי היסורין מטרקין את הנפש ומכפרים (תענית כ"א). כמיתה שמתקת (שבועות ח'). ומכפרת (ספרי שלח ק"ב נשא ד' סנהדרין מ"ג). אמנם אף שמתה מכפרת בכל זאת נהגו להקריב קרבן לכפר על נפשות המתים (השמונאים ס"ב פי"ב נ"ח).

על האדם מבתר הברואים משניה אלהים ועינו משוממות בכל הארץ (זכריה ד' ה"ב מ"ו). וההשגחה האלהית על כל פרטי המעשים, ופנעי העולם לכללו ולפרטיו ביד אלהים ואין דבר ברצון האדם כי אם יראת שמים (קדמוניות ס"ג), ומשל קדמוני הוא הכל ביד שמים חוץ מ"ש. והמאמר: הכל צפוי והרשות נתונה (אבות פ"ג) המזוהה לר' עקיבא לא הוא המציאו אך היה יסוד אמונת ישראל מאז. ולא נכנסו בעיונים לפשר מושג הצפיה או הידיעה האלהית עם מושג הרשות המתנגדים זה לזה. אמנם שניהם היו אמונות קיימות ולא הרתרו אחריהן. ולכן האמינו שרצון הפשי לאדם ואין גורת אלהים עליו לדרע או להיטב (ב"ס פמ"ז ב') והאמינו שמעשי האדם נגלו לפני ה' שרם נעשו (שם פכ"ג ובכ"מ), והאמינו בגיורה אלהית (קדמוניות פ"ג) - בהסכם עם האסמים - שאין אדם נוקף אצבעו למשה אא"כ מכרויון עליו למעלה (תולדו ז:), והאמינו שהנטייה אל הרע היתה נמועה בלב אדם הראשון (עורא הר' פ"ד ל'), וזה שורש האגרה מן הזוהמא שהמילה הנחש בתוה והיא דבוקה בבני אדם (שבת קמ"ו). והאמינו שהשמן פועל על רצון האדם ומסיתו (דה"א כ"א) וכן מתואר השמן כנבואת זכריה (ג' א') ובנטייה קמנה מהמתואר באיוב, ששם השמן פועל בשליחות ה'. אך המאותרים מתארים השמן בהסתה שיוורד וסתעה (ב"ב ט"ו). כמו בזכריה ורבה"י, ועולה ומקמרג כמתואר באיוב. השמן הוא היצר הרע והוא מלאך המות (שם) וזה ניסוד על האמונה שחמא אדם הראשון בעמיו של נחש גרם מיתה לחרות. אלה האמונות בהשגחה, והידיעה האלהית, ורשות האדם, והנטייה לחמא הן מתנגדות ובכלל זה היו קיימות באומה כי היו מאמינים בני מאמינים ולא נכנסו בעיונים. ה' המשנית הוא מלך העולם ומלכותו נקרא מלכות שמים. מושל על הגוים כמו על ישראל, ועל ישראל הוהל שמו ביותר (ספרי ואתחנן פי' ל"א). לעמים הלק מלכי בשר ודם ועל ישראל שם עול ישראל שמים (ב"ס פי"ז ז'). זאת האמונה התחוקה על ידי הקנאים שנהגו המרידה לפני הריבון, שקבעו בה סממיות (קדמוניות מ"ו אדר"ג פ"ב). לו כל העמים אבל נתנם תחת פקודת מלאכיו ועל ישראל מושל ומשנית בעצמו (ס' הנובלים פמ"ו פרקי דר"א פכ"ד). טאחבתו לישראל הידיע לאומות כי הוא בעצמן מנהונם למען יתגו כם כבוד (מכילתא בשלח פ"א). התיחדות אלהותו של ה' אחד כאלו הוא רק אלהי היהודים ולא אלהי האומות לא היה מיסודי אמונתם; אך האמינו כי ה'

ה' מושיע כל באי עולם ולישראל יותר מפני צדקתם ואמנותם (שם פ"ג), אלהים מתפאר בישראל יען שגם הוא תפארת עוזמו (ג"ו שם) הוא עושה אותם הטיבה אחת בעולם יען שגם הם עשו אותו הטיבה אחת בעולם (הגיגה ג'. ב"ס בכ"מ ח"ש פ"ב, ג'. י') ואף על כן חביבין ישראל ונקראו בניו למקום (אבות פ"ג ובכ"ט) ומתנהג עם בניו כמדת הרחמים (ברכות ז'), ומטה משפטם כלפי החסד (ר"ה י"ו), ואף אם נגזר הדין יש ביד האדם לבטל על ידי צדקה ותפלה ותשובה (ר"ה פ"ו: ירושלמי תענית פ"ב טוביה פ"ב) שהעושה צדקה כמקריב קרבן (ב"ס פל"ה) ונחשבה ככופר ופדות הנפש (דניאל ד' כ"ד), וכן התפלה היא עבודה שבלב וחשונה כעבודת המוכח (ספרי עקב פי פ"א) והקב"ה מתאוה לה (יבמות צ"ד). כשיתפלל במהרת הלב ומכובד ראש (ברכות פ"ה מ"א) וברחמים ותחנונים לפני המקום (אבות פ"ב) ואז הקב"ה מבטל גזירתו מפני גזירת הצדיק (ירושלמי תענית פ"ג ה"ב). וכן התשובה מכפרת (מכילתא דבתרש פ"ו בבלי וירושלמי יומא פ"ח ובכ"ט) וידו של הקב"ה פרושה לקבל בעלי תשובה (פסחים ק"ט). ובתנאי שהתשובה שלמה שהאומר אשוב ואחמא הוא כטובל ושרץ בידו (ב"ס פל"ד יומא פ"ו).

שרי מלכות שמים הם מלאכי השרת, שמות המלאכים עלו אתם מכבל (ירושלמי ר"ה פ"א ה"א) וע"כ לא נזכרו בשמותם בכ"ק הקדומים אך במאוחרים (דניאל ח'. י'). ושם מבונים שרים וכל מלכות ממלכות הארץ יש לה שר. מיכאל הוא השר של ישראל (שם י' כ"א) והוא מן השרים הראשונים (שם י' י"ג) ונזכרו שבעת שרי הפנים (טוביה י"ב) מסכים עם שבעת השרים אשר לפרסיים המכונים אמספנדס. מלאכי הפנים הם מין מיוחד (ס' הויבליס פ"ב) והם מטטרון שר הפנים (סנהדרין ל"ח): וסוריאל שר הפנים (ברכות נ"א). ויש מלאכי הקדושה (ס' הויבליס שם) ונקראים קדישין (דניאל ד' י"ד) וגם עירין (דניאל, הויבליס שם וס' הנוך). גבריאל מיוחד בשם קדוש (דניאל ח' י"ג) נמנה בחברת מיכאל רפאל (ב"ס פ"ו): אוריאל סוריאל פנואל (ס' הנוך פ"ט), הגדול שבכלם מיכאל (יומא ל"ו). גבריאל נקרא גם רוח פסקנית, ולו ג' שמות פסקון איטמן סרון (סנהדרין מ"ד). לכל המראות המבעיות נהנו שרים רוחות, ומלאכים (ס' הנוך פ"ה). רהב שר של ים (ב"ב ע"ד): דומה מלאך הרוחות (שם צ"ד): יורקמו שר הברד (פסחים ק"ח). לילה מלאך ההריון (נדה מ"ו): והיו מלאכים המתפללים בעד האדם אחד מהם סנדלפון (הגיגה י"ג): מטטרון כותב מעשה בני אדם בספר (שם מ"ו). והוא תנוך בן ירד שהקב"ה העלימו (ילקוט ישעיה שט"ו) ולכל זה דונמאות בס' תנוך הויבליס. מלבד השרים הממונים על ענינים טבעיים יש ע' שרים, לכל עם ועם שר אחד, ומלאכים ורוחות רעות לאין קצה. ואמרו: אלמלא נתנה רשות לעין לראות לא היתה בריה יכולה לעמוד מפני המויקין (ברכות ו'. פילון בס' מן התלומות 286). כל מרוץ דעת יחסו לרוח רעה (קדמוניות ס"ו פ"ח). סמאל הוא המסית והשמן (סוטה י'). עזאל אחד מהמלאכים שירדו לארץ גם הוא מסית לדבר עבירה (ילקוט שם מ"ד יומא ס"ו): מין טרוחות הרעות הם השרים. במציאותם האמינו בכל לב עד שהיו סבה ליסוד כמה הלכות ודינים (שבת פ"ב מ"ה גיטין ס"ו). יבמות קכ"ב. סנהדרין מ"ד). גם נזכרו בשמות. כמו אשמדאי שר לכלם (גיטין ס"ח). לילית שר שיש לו כנפים (נדה כ"ד). והוא שר הלילה (שבת קנ"ב): הורמיו בת לילית (ב"ב ע"ג). וכן תמליון (מעילה י"ו). ואמרו שג' מאות מיני שדים היו בשחין (גיטין ס"ח). מן טרוחות רעות נקרא מלאכי חבלה ומספרם רב (שבת פ"ח. פסחים ק"ב): וגם נקובים בשמות ואין הפה יכול לדבר מרוב התמצאות שהמציא הכוז המרמה בענינים האלה וכלן מצאו מאמינים. המלאכים יתגלו לצדיקים, אליהו הנביא אשר הוא בערך מלאך טובב מעיר לעיר (ב"ק ס'): ושומר דרכי בני אדם ומודיע סוד ה' ליראיו (ברכות ג'). ומתיר ספקותיהם (פסחים ע'). צדקת הצדיק תוכל להביאה לידי רוח הקדש. אף שעם הנביאים פסקה רוח"ק

(סוטה בסופו בבלי וירושלמי) בכל זאת האמנו שבאקראי נגלה רוח הקדש ליחידים או שמעו בת קול (שם ל"ג. ס"ת פ"א סנהדרין י"א. ובכ"מ). ואחרי שהצדיקים קרובי אלהים ע"כ האמינו שיכולים לפעול טובה לוולתיהם על ידי התפלה שמתפללים עליהם, ובכל עת צרה שלחו לצדיקים המפורסמים שתפללו בעד העם (ברכות ל"ד: תענית פ"ב בבלי וירושלמי). וכן האמינו שיש בכח הצדיקים לפעול על ידי להשיג. כי ראינו כי בשנים האחרונות של יש הבית היה זה אומנות לקצתם שהיו מתפארים בכח הזה ולא היה זה המצאה חדשה אלא היה כן האמונה בעם, וע"כ עמדו נגד הלוחשים על המכה בכל כח (סנהדרין פ"ו ס"א). ובן דימא בן אחותו של ר' ישמעאל רצה להתרפאות מאת יעקב איש כפר סכניה בשם רבו (ירוש' ע"ו פ"ב ובבלי שם ותוספ' חולין פ"ב). ובלי ספק היה ענין הלחשים השימש בשמותיו של הקב"ה והשבעות אשר עשו בלחישתו וכבר נרמזו על הלחשים בכתבי הקדש הקדומים. והיו מאמינים שיש כח לפעול גם על ידי לחישת שמות המומאה (סנהדרין צ"א). והם שמות השדים וביהוד שם השטן, הלחישות ע"י שם השטן וכשפים אחד הוא. האמונה בכשוף ישנה באומה, הנשים היו פרוצות בכשוף (אבות פ"ב מ"ה ערוכין ס"ד:) ובימי שמעון ב"ש היה זה חולי הומן (סנהדרין מ"ה:) ומימים קדמונים היו הכשפים אומנות הנשים, שהתורה עצמה מדברת ממכשפה. וההגדה מספרת שהמלאכים שבאו אל בנות האדם לסרו אותן כשפים והשבעות (ס' הנוך פ"ו י' וילקוט רמז מ"ד). אמנם מעשה הכשפות היה תועבה בעיניהם ועם שהאמינו בפעולתם בכל זאת נהדפו פועליהם, אבל ההשבעות והלחשים, לסלק הליים ע"י הלחש ורוחות רעות ע"י השבעות, גם המשבילים לא התנגדו לפועליהם מהאמינם כם באמונה שלמה. ויהא את פתקי השבעות והלחשים לשלמה המלך (קדמוניות ס"ח פ"ב). כל אלה נחשבו כצנורות המחברות העולם הרוחני עם העולם החומרי. אחד המיוחד מאלה הצנורות היה החלום. משבילי עם השתדלו לחזרות כי אין טמש בתלומות ולא יבואו כי אם ברוב ענין (קהלת ה' ב'). חיוני לילה ציורי הבל המה (שם ה' ב"ס פל"ד) ולא נירא מהם רק נירא את האלחים (שם), אבל לא הועילו נגד אמונת העם אשר היתה חוקה מאד. וכמעט היה זה אמונת מיוחדת בירושלים לפתור התלומות (ברכות נ"ה.). הדעות האלה אשר נפרצו בימים ההם מפחידות אותם על כל צעד וצעד בהליכתם, עד שהיו יראים להוציא דבר רע מפיהם שלא להביא את השטן עליהם (ברכות י"ט.). והיה זה ליסוד: שאל יפתח אדם פה לשטן. וכשדברו מרעה שתבוא על ישראל אמרו, על שונאיהם של ישראל" מיראתם פן יעוררו את השטן בדבורם, והאמינו בסימנים לטוב או לרע (ברכות ל"ד:). ועוד דורי הורות לא יכלו להפרד מניחושים (חולין צ"ה:) ומסימנים ואותות (מכילתא בא פ"א סוכה כ"ט.), אבל גדולי החכמים נלחמו בם בכל עו (שבת ס"ו. סנהדרין ס"ה: ומכילתא שם). ואמנם כן כי לא כל הדעות האלה מושכלות ומכבישות עם דעות התורה והנביאים, אבל מקורן מהור כי כלן נוקרו באמונת ההשגחה האלוהית. וכאשר אם אהת יולדת בניים שונים זה מזה במראה, כקוסם וביופי, כן מהאמונה הזאת יצאו תולדות שונות מקצתן טובות ובריאות ומקצתן דקות ורעות הרוח, אבל בכלן עוד מעט מרות יולדתן דבקה בהן.

התולדה היותר נבחרת אשר יצאה מאמונת ההשגחה היא האמונה בשבר ועונש. אמונתם חזקה כי כל מה שמגיע לאדם מן הטוב או הרע בחיים הומניים הוא תולדת מעשיו ופריים (פאה פ"א מנחות מ"ד.) בין לטוב בין לרע משלם הקב"ה מדה כנגד מדה (סוטה ה': ובכ"מ), אבל מדה טובה מרובה ממדת פורעניות (סנהדרין ק'. ובכ"מ ב"ס פל"ה) ואם באה רעה לצדיקים היא לנסיון או לכפרה ולהיות שגרים שלם בעוה"ב (כ"ס פ"ב, מוביה פ"ב ח"ש בכ"מ, תענית י"א: ב"ב מ"ז: תורות י'), ומטיב לרשע בעוה"ו כדי לטרומו מעוה"ב (ב"ב שם ספרי האיזו פ"י ט"ו). לפעמים צדיקים מתיים בעון הדור שלא ילמדו ממעשי הדור

הדור (ח"ש פ"ד ובגמ' בכ"מ), או לכפר על הורם (ספרי הברכה פי' שמ"ד) או מפני הפורענות המווגמת לבא (מכילתא משפטים פי"ה). המובן מניני לישראל בזכות האבות והקב"ה זוכר לבנים חסדי אבותם ורשעת אבותם. וכבר הכריע יחזקאל (י"ה) כי זה רק כשאותיות מעשה אבותיהם בידיהם. וזה היה להם ליסוד בכל הויגמים (ב"ם בכ"ט סנהדרין כ"ז:). ומיועד גם שכר לאחר המות. במות האדם אין נשמתו כלה אמנם נשאת לחיי עד. נשמת הצדיקים נתונת באוצר (ספרי פנחס קל"ט הברכה שמ"ד) ונגזרות תחת כסא הכבוד (חגיגה י"ב:). כשמות האדם שני דרכים לפניו, אחד לגן עדן ואחד לגיהנם (ברכות כ"ח:), ולפני אלהים נתן השבון על מעשיו (אבות פ"ג) ממהות השכר והעונש לא דברו רק בראי. בספר עזרא הרביעי הרברים מדוקדקים כחוש השערה (פ"ו) ובכמה דברים יש הסכמה בינו ובין ספרי התורה שבע"פ. כמו: הצדיקים נהנים באוצר אשר שם האור הנצחי (ב"ר פ"ג) נשמות הרשעים נמסרים למלאכי חבלה (ספרי הברכה שני"א) אלה המלאכים באים לקראתם ומקבלים אותם, והצדיקים יקובלו ממלאכי השרת (כתובות ק"ד). הצדיקים נהנים מזיו השכינה (ברכות י"ז). מעשה האדם הכתובים בספר (אבות פ"ג) נפרטים לפניו ונידון עליהם ומצדיק את הדין (ספרי האזינו ש"ו תענית י"א). ושבע מעלות לצדיקים בנן עדן (ספרי דברים י') לכל אלה יש דוגמאות בס' עזרא הרביעי. הצוירים האלה חיו באמנות העם וכת המדמה המציא אלף כמוהם, אבל יסוד הדבר הוסכם מהגל כי הנשמה לא תכלה אחר המות. קהלת עם ספקותיו בחשבון הנפש לאחר המות (ט' י') מהליש שהרוח תשוב אל אלהים (י"ב ז') ברוב ספרי החזונים נזכרה האמנה בקיום הנפש ברמז (ב"ב פמ"ה כ'). ופמ"ח ה' ט"ו) או מפורשת (טוביה פ"ב י"ח ח"ש בב"מ חשמנאים ס"ב פ"א) מושג קיום הנפש מתואר בתואר נניות הנשמה מפני שהאמינו שהנשמות שמורות ליום הדין האחרון (ח"ש בכ"מ, הנוך, עזרא, היובלים קדמוניות ס"ה סנהדרין ק"ח). נשמות הרשעים אטורים ושמורים בשאל (תנך עזרא והיובלים) ואין להם רשות לשוב בין החיים אבל הצדיקים יש להם רשות לשוב (קדמוניות שם ברכות י"ח:), וע"כ קראו את הצדיקים אף במיתתם חיים (ירוש' שם פ"כ ה"ח מאמ. פכ"ב ל"ב) לאמנות גלגול הנשמות אין רמז בספרי תורה שבע"פ אבל בשאר ספרי יהודים קדמונים נמצאו רמזים. לעדות יוספון (במלחמות ס"ב פ"ח) האמינו שנשמות הצדיקים באות לגוף אחר. עזרא ה' (פ"ו) שואל אם הנשמות יגלו בגופים חדשים, וזה אות כי בימי הכותב האמינו כן; גם בכתבי האונגלויונים (מאמ. י"ד ב') יש רמז קצת אבל אין להחליט בבירור שהיתה האמנה הזאת מתפשטת בעם.

עיקר השבר והעונש הוא ביום הדין האחרון, אשר לפני בואו יגלה המשיח. האמנה בכיאת המשיח נשתרשה באומה מקדם (למעלה פ"ג). מעת שחריב הבית בראשונה הסתעפה יותר עם דעות העם. ברבות התלאה התחזקה גם התקוה לגאולה. זאת התקוה בשרשה היתה משותפת לכלל האומה אבל המתואר מצורתה החזונית לא היה משותף לכל. כי הצוירים סתכנות הגואל השתנו לפי מצב המדינה לפי רבוי ומעוט תלאותיהם ולפי מדרגת ההשכלה. כמו שנבדלו הנביאים הראשונים בצוירי המשיח מן האחרונים, עד שנראה מטבע כל זמן וזמן סבועה בהם, כן היה בימי הבית השני בימי עלוהם מתגלה זרחה שמשם והישועה היתה קרובה, או אשר עוד בקש לבם התחקה בתקותם לשלמות הגאולה. נחמיה מקוה שיעמוד כהן לאורים ולתומים (עזרא ג' ס"ו) וה' יביאם אל המקום אשר בחר ויקבץ נדחי ישראל (נחמיה א' ט'). אחד מנביאי הגולה (ישעיה ב') שנבא בימי כורש מקוה לגאולה שלמה ותשועת עלמים לקבוץ גלויות ולהשלוט נמול לאויבי ה' למען ייראדו, על ישראל יורת אור ה' ולאורו ילכו הגוים וכלם יראו כבוד ה' וכישראל יביאו מנחה אל ביתו בירושלים, ואז זאב ומלה ירעו כאחד ולא יהיה משחת בכל הר קדשו והרשעים שסרו מעל ה' יודנו וילכו

וילכו לאברון והיו הראון לכל בשר. אף כן תארו חגי זכריה מלאכי את הנאולה. בסוף נבואות מלאכי נמצא ענין חדש: כי ה' שולח להם את אליהו הנביא לפני בא יום ה' הגדול. אבל העלים ממנו מה הוא היום הגדול? אם ביאת המשיח או יום הדין האחרון? אם הוא המבשר ביאת המשיח או אם הוא עצמו הנואל? אמנם כבר הראיתי לדעת למעלה כי אלה הכתובים האחרונים במלאכי אינם מן הספר והם נספחים להיות התיבת קובץ תורה ונביאים והשם „אליה הנביא” אינו מכוון על אליה הקרמון כי אם כוון על הנבואה בכלל שישוּב אלהים ויעמיד להם נביא כבראשונה (עי' לעיל ספ"ג בזהרה). אין אחד מהם מדבר מביאת בן דוד. בס' ברוך (פ"ד פ"ה) יתאר הנאולה בקבוץ גלויות ובאוישר הזמני והמסורי ובהכנת שונאיהם. וכן מתוארת בס' טוביה, ומוסיף עוד (פ"ג) כי יקוּן למקדש ה' בירושלים גוים ויעבדו את אלהי ישראל, ויעובו אליליהם וישמחו עם ישראל (פ"ד) ומלכות שדי יקום עליהם לעולם (ספ"ג). גם מתוך כתבי היהודים האלכסנדרים (חשמונאים ס"ב פ"א ל"ד - ל"ז ופ"ב י"ח י"ט) נוצצות התשוקות והתקוות האלה. בן סירא (פ"ו) מדבר גם כן מעונש הגוים למען יכירו את ה' כישאל עמו, ומאזה כי יעמיד להם ה' נביאים במקדש, ובכל שאר העינים אין תקוותיו נטוּת מדעות הנביאים והסופרים הנזכרים. אין להאמין כי רק במקרה לא נזכר הכנת מלכות בית דוד אף במלה אחת וכמו כן אין להאמין כי לא קוּו שתחזור מלכות דוד במקדש. אבל מצבם המדיני הכריחם בכל הזמנים ההם שלא לגלות מטמוני לבם מפני שלום המלכות. דבר זה נראה גם בכתבי יוסיפון. הלא ענין כל ספריו הוא ספור קורות היהודים ורחם ואמונתם ובכל זאת אין מלה בלשונו מתקומם לביאת המשיח ולהחזרת מלכות ספריו ורתם ואמונתם ובכל זאת אין מלה בלשונו מתקומם לביאת המשיח ולהחזרת מלכות בית דוד, אין זאת כי אם מרצתו להחיות השלום עם הרומאים אשר להם ביתו ספריו מעודים. בספר דניאל נמצא התורה מן המשיח מפורשת ומורהבת יותר מכלל הכתובים האחרונים שנכתבו עד סוף ימי המקבילים. זה הספר נתיים לדניאל אשר היה מן הגולים ומפורסם בצדקתו (יחזקאל י"ד) והיה למשל מפני חכמתו (שם כ"ח) חכם וצדיק כמוהו הוא היה האיש המוכשר שיתיהסו אליו הנבואות הכתובות בספר. אבל באמת נתחבר בימי רדיפת היהודים ע"י אנטיוכוס איפינוס, וע"כ כל המאורעות בימי ממשלת הפרסים צבועים בציורים אנדיים ומקצתם מוכתשים מהמציאות. ונגד זה כל חודעותיו מהקורות בימי כלכי הונוים הם בהסכמה עם המעשים שהיו עד כשערה. מסוּח לפי הזמן מעיד הספר עצמו על זמנו, באמרו כי נצטוו לכתום החזון לימים רבים (ה' כ"ז) ולחתום הספר עד עת קץ (י"ב ד') הלא הוא כמתנצל מדוע לא נודע לפנינו כל ימי הפרסים ומלכי יון הראשונים ולא יצא לאור עד עת קץ ואומר כי כן נצטוו דניאל. ואמנם לנו היום זה ערות ברורה שתחלת יציאתו לאור אשר היתה בימי הרדיפות הוא גם זמן הבורו¹ והדבר ברור כי לא היה זכר לנבואות האלה לפני הזמן שהוא שלולא כן למה לא זכר בן סירא את דניאל בין אנשי המופת והנביאים אשר לכלם נתן מוכרת. והנה אם נתבונן בספר בדברו מן המשיח נמצא כי לא נטה בעיקר הדבר מהרעות בשאר כתבי הזמן ההוא. אך הוא יתאר מפורש מה שאחרים אמרו רק ברטו. הציור הראשון יתן בחלומו של נבוכדנצר. בחלומו, והנה צלם גדול, ראשו זהב, הזה וזרועות כסף, מעיו ויזרועותיו נחשת, ושוקו ברזל, והרגלים מהם ברזל ומהם רס. או ניתק אבן לא בכה ידום ומפוצץ רגלי הצלם ויהי האבן להר גדול אשר כל הארץ מלא. אלה הלכי הצלם הם ארבע מלכיות (בכל מדי פרס יון) והאבן המפוצץ את המלכות הרביעית הוא מלכות ישראל. בעת ההיא יקום אלהי השמים מלכות אשר לעולם לא יאבד, ולא תעוּב ממשלה לעם אחר ותפוצץ ותכלה כל אלה הממלכות והיא תקום לעולמים (ב', מ"ד מ"ה). והניאל רואה בחלום לילה, ארבע היות עולות מהים והרביעית נוראה מאד, ופיה מדבר גבוה, ועתיק יומין יושב על

1) עי' בס' מ"ג הזמן שער י"א ובס' המבואות ל"כ ובמפרשים החדשים לדניאל שיהיו עוד ראיות יותר.

על כסא, והחיה הרביעית נתנה לאכרון כנדר אש, וגם מהחיות האחרות תאבד המלכות. והנה עם ענני שמים בא כדמות בן אדם מגיע עד עתיק יומין ולו נתן השלמון והכבוד והמלכות וכל האומות והלשונות ישתחוו לו ממשלתו ממשלת עולם אשר לא תמוש ומלכותו לא תאבד (ד' י"ג י"ד) ודניאל יקבל הפתרון מהמלאך. ארבע החיות הם ארבע מלכויות (בכל מדי פרס יון) כלם יאבדו. ודמות בן אדם הוא עם קדושי עליון להם נתנה המלכות תחת כל השמים, אשר תהיה מלכות עולם וכל המושלים ישמעו וישתחוו להם (ד' כ"ו). והנה כמו שהחיות ציורים לארבע מלכויות כן דמות בן אדם ציור לישראל וע"כ אין "בן אדם" מכוון על משיח אלא על מלכות ישראל, והיא מלכות המשיח. ובשתי המחזות האלה לא נאמר מי יהיה האמצעי להשגת מלכות העולם רק נאמר שה' יקים המלכות ולא על ידי מי. אמנם בנבואות שבחלק העברי מן הספר יסופר מאחריית ארבע המלכויות וקורות הרביעית בדקדוק גדול. ובאומנות נפלאה מתוארת כל נקודה מרוברי הימים לאנמיובוס הרשע ביתוסם ליהודים. והיתה עת צרה לישראל מאין משלה ובעת ההיא יעמוד מיכאל אשר הגדול לישראל, ובעת ההיא ימלטו ככל (1) הנמצא כתוב בספר (י"ב א') וזה מכוון על התאמתות הנבואות הכתובות בהלק הארמי וקראו ספר. וזה שיקים אלהים מלכות ישראל על כל הארץ, ואתרי שיקים זה או יהיה תחת המתים. מזה נראה כי הציורים ממלכות המשיח בספר דניאל הם הציורים אשר היו לכל הסופרים בזמנו והם נצחיות האומה, התפשטות מלכותה על כל העמים, וקיומה לעולם ועד. מי יהיה המלך במלכות הזאת? מזה יתשה הספר. ואולי היה הרבר מובן מעצמו שאם נדבר ממלכות קיימת בישראל שיתיה מלכה מבית דוד. וע"כ בימי הספר דניאל לא באה התורה מן המשיח למדרגה חדשה אבל המכונים בספר ודורשיו הבאים אחריו הם נתנו לדבריו כונה אחרת מאשר כוון הכותב וזה הוליד דעות חדשות בענין המשיח ומלכותו.

הדורשים בנבואות הספר לקחו את המשל לנמשל ויצא ציור מהמשיח אשר לא שערוהו הנביאים, וחשבו שמישה בן אדם אשר יגלה מבין העבים כמשלו של הספר ונתן לו תכונה קרובה לאלהית. עורא דרביעי (פ"ג) בהזיותיו ממציא הזיונות אשר כל רואיהם יכירו כי מקורם נבואות דניאל, אבל שנה במובנן ולקח המשל לנמשל ונדמה לו המשיח לעצם שמימי אשר זמן רב טמן אותו אלהים (פ"ג כ"ו) וקראו בן אלהים (שם ל"ב) וכ' הנוד (פ"ח ובכ"מ) קראו בן אדם, כמשלו של דניאל, ויושב בשמים, ונקרא בשם לפני עתיק יומין, והוא קדם לבריאת העולם. ואם גם שיש ידים מוכיחות שידו מגיהים אחרים הלו בשני הספרים האלה בכל זאת ברור הוא שהמובן המוטעה בספר דניאל הוליד כל הדעות החרות באומנות המשיח ככל הנמצא כתוב בשני הספרים הנזכרים ונמנו בין היהודים, ורבים גם מן החכמים ראשונים ואחרונים לא יכלו להפרד מן. והאמינו ששמן של משיח נברא קודם שנברא העולם (פסחים נ"ד). והוא טמן ונעלם מפני עונותיהם של ישראל (ת"י מיכה ד' ה') ולדעת רבים יהיה מן המרגים ודוד עצמו יהיה המשיח (ירושלמי ברכות פ"ב סנהדרין צ"ח:) והיה גנלה ונכסה וחזר להתנלות ומי ששאמין בו יתיה ומי שאינו מאמין הולך אצל אומות העולם ונהרג על ידם (מדרש שה"ש רות), ומתיכר בכל דור דור לפי עונות הדור (פסלי אומות העולם) ורוח הקדש ישרה עליו (ת"י ישעיה מ"ב ב') וזו הקדושה נוגה זיו פניו (שם נ"ג ב') תפלל רחמים על ישראל ובזכותו עונותיהם יכופרו ואת הרשעים ימסור לגיהנם (שם נ"ג ד'. י"ט) ויבנה בית המקדש המהולל בעונות (שם ה'), ולא

(1) ו"ל הכתוב: ובעת ההיא ימלטו עמך כל הנמצא כתוב בספר. ופי' הפסחים כי כל הנמצא מכוון על עמך, כלומר כל מי מהם הכתוב בספר החיים. ולדעתו נשפט ב' במלת כל לפני סמיכות ב' כפי"ן אשר במלת "עמך כל", וצ"ל ככל הנמצא כתוב בספר. והכונה על החלק הארמי שבספר דניאל שהוא ספר לעצמי ויש פסחים נמנו מלכות המשיח.

ולא בירי אדם בי אם בירי שמים (מכילתא שירה פ"י כתובות ה'. עורא פי"ג ל"ו) ויהיה חר לאומת (ספרי דברים פי' א') ויקרני עליהם לפני הקב"ה וידין אותם ואת סמאל (פסיקתא רבתי עורא שם הנוך פנ"ד); אבל רך הוא לישראל (ספרי שם) ויקבץ הנדחים גם עשרת השבטים שגלו לפנים מסמבטיון (עורא פי"ג מ' סנהדרין פ"א) ומימי פרת ינותקו למען יוכלו לשוב (עורא שם מ"ו) והשקועים ברבלתה הקב"ה עושה להם מחלות והם הולכים עד הך הותים והוא נבקע ועולים מתוכו (פסיקתא רבתי ועי' יהוש' סנהדרין ספ"ג) ולא רק בתכונתו ומעשהו אך דרשו גם שמו של משיח (סנהדרין צ"ח: ובכ"מ). דרישה כזאת נהוגה כבר אצל הקדמונים, והשם בר כוכבא אולי גם הוא בנוי למשיח מפני שלקחו את מאמר התורה „דרך כוכב מיעקב“ לרמו על משיח (עי' למעלה פ"ג). ונמצאה באונגליין הגדה שחבמי קדם באו לירושלים להשתחות לפני משיחם וען כי ראו כוכבו במזרח וזה מורה כי כוכב היה ציור למשיח בעת ההיא. ואולי מטעם זה נקרא בבבל בר נפלי (סנהדרין צ"ו:); שנפלי בארמי הוא הוואר לכוכב (הר"ד נחום ברליל בס"ע ביה"מ 148). ואין העט יכול לכתוב כל ההמצאות שהמציא הכת המדמה לציור את המשיח ותנאי ביאתו ומשפטו (פסיקתא רבתי פי' ל"ה ל"ו ובכ"מ) ולערב יחד קליפה ותוך אפשרי ובלתי אפשרי. ולא נחשוב כי הן המצאות מאוחרות הלא שרשיהן מסכימים עם ציורי ס' עורא והנוך שנסודו כימי הבית. אמנם אם גם שאלה הדעות מצאו מאמינים בקצות העם ואצל מקצת החכמים בכל זאת לא היו עקרי אמונה רק היו ציורים מפליים ותולדות מדרשי אגדה לפי מה שהבינו או מעותים את הכתובים והיתרו בהם דברים אשר לא חשבו ולא עלו על לב הנביאים מעולם, ודרושים כאלה היו בסורי הנפן בכרם ישראל ולא היו דעות האומה בכלל ולא אמונות מוסכמות וכאשר עוד ביזמנו שהוא זמן ההשכלה נמצאו עוד פתאים המאמינים לכל דבר אבל בעבור זה לא נאמר שפתוהם היא האמונה הכללית השלמה, כן היה בימים ההם אם גם רבים השפיקו בלדיו הבל בענין ציורי המשיח לא נאמר כי הבלוהם היו האמונה הכללית, כי המשכילים לא השפיקו באלה ואמונתם במשיח היתה טהורה מסינים, ובעיקר הדבר לא הרחיקו מנבואות הנביאים ומדברי החכמים עד זמנם. ואמנם האמונות העיקריות היו: שקרוב להתגלות המשיח צרות באות ונקראות הבלו משיח (שבת ק"ח. ובכ"מ) והיה למשל: בעקבא המשיחא חוצפא ישנא (סוטה מ"ט:). החופצא תראה בלחודך ברבה צער בוקן ונקלה בנכבד בן מנבל אב בת קמה באמה כלה בחמותה אויבי איש אנשי ביתו ודרכי המוסר נשחתים (שם וסנהדרין צ"ו:). משך זמן ההכנה שבע שנים. ג' הראשונות רעות ומצוקות, והתורה משהתכת מלומדיה. ברביעית שובע ואינו שובע, בחמישית שובע גדול ושטחה והתורה חזרת ללומדיה (בששית קולות ובשביעית מלחמתו של משיח). ואין סמפוט משהיה לחדש דבר בעניני הדת (ערוית פ"ח מ"ו) והתורה מצויה אצל כל ישראל לומדים אותה ואינם שוכחים (ילקוט שמות רע"ג). אחרו שנות ההכנה הניעה זמנה של מלכות הגוים שתבלה וזמנה של מלכות שמים שתגלה (מדרש שה"ש פי' התאנה) ואז יבוא הגואל. אף שהאמינו שהקב"ה הוא הגואל והפדויים הם פדויו ה' לא פדויו המלך המשיח (מדרש תהלים ק"ו), והאמינו סאו כי קבוץ הגלויות והגאולה יושלמו ואדרי כן יגלה המשיח

מגילה

1) כן הגי' בנ"ב אבל נ"ל שהנוסחא היתה והתורה חזרה להודיעה וכתהודעת לישראל כמו שהיא במדרש שה"ש פ' התאנה ותקנה בבבלי שלא ליתן מקום לבצל דין לומר שלמות המשיח תתה תורה הדישה, וכבר הבינו קצת חכמים כי המאמר במדרש לצד הוה תובאו כל ישרי אמונת היהודים מאז די רומטי צד 176 אבל לא הבינו פשט הדברים, וזה מהאמר מכון נגד ארסם שבשנה השלישית תשתבח התורה מלומדיה, נגד זה יאמר שבחמישית תחזור להודיעה שנתיה אחר השבתה כחדשה. הרכב"ס תמיד לתאר הארבה: אל התורה בזה שהיא בעיני הלומדים כחדשה ע"י ספרי ואחתה פי' ל"ג וכרבות (צ"ט) אבל גם חבמי ישראל כמו לדעה זו וכפירוש נאמר בילקוט ישעיה רבו רצ"ו שהקב"ה יושב (בגן עדן) ויודיש תורה חדשה שתעיר ליתן צ"ה המשיח, יבלי ספק כיון האומר על ארסם ששנות בשלות לעתיד לבא (גדה ס"א:). וזה מכיון על הובן שארר המחיה.

(מגילה י"ו: ירושלמי ברכות פ"ב ה"ד) כמשמעות דברי הנביאים, בכל זאת נתנו לגאולה הבנוי, נביאת בן דוד" והמשיח נקרא: גואל, אשר אלהים מכיאו (תפלת י"ח), הגואל הזה יהיה משרש דוד, ועיר מולדתו בית לחם יהודה (ת"י מיכה ה' ירושלמי ברכות פ"ב) משפטו להרריך בני אדם לתשובה אל ה' (שה"ש רבה פי צוארך) כי בתשובה הגאולה תלויה (מנהדרין צ"ו:). רבים ישוב התורה ויתפלל על עונות ישראל (ת"י ישעיה נ"ג י"א) והאל המצוי יכפר (שם ה'), כל ע"א תעקר ויהיה ה' יחידי בעולם ומלכותו לעולמי עולמים (מכילתא דעמלק פ"א) והמלכות הזאת נתונה מהמשיח ואין קץ לכל הטוב החומרי והמטרי ככל יעודי הנביאים (ת"י ישעיה י"א ובנ"ט ובמדרשים בכ"ט). האמונות האלה המוקקות מצאו מקומם בתפלות קדמוניות. המתבונן בתפלות שמונה עשרה לרעת מה היה מבוקשם, יבין לרעת ג"כ מה היתה תקותם וכיור ציורם מן הגאולה, וע"כ אם נראה בהן שכל בקשתם השגת ההשכלה והתשובה והמרה מן החטא והפדות מן הצרה וטובה וזמית וקבוץ גלויות והקמת מצבם המדיני והכנעת הרשעים וכליון רשעה בן הארץ ושכר הצדיקים והרמת קרן ירושלים והקמת מלכות בית דוד, הלא בבקשה הזאת מונח הציור מן הענינים אשר יאותו ליכר ולבונן אשר האומה, ונוכל לשפוט מזה על האמונה הכוללת הנקיה כתערובת דעות מתיחות, אבל איכות ענין המשיח וכל הציורים הפרטים המפליים היה אצלם מן הדברים המכוסים מבני אדם (מכילתא דיוסע פ"ד ופ"ה פסחים ג"ד): .

כאשר היה רע בעיני המשבילים לדרוש על "האיך" כן רע בעיניהם לדרוש על "המתי"; כי גם קץ התגלות המשיח היה מן הדברים המכוסים מבני אדם (מכילתא וגמ' שם). אולם אם בכל זאת היה בספק ימי הבית חשבון הקץ ענין לענות בו החכמים, לא עשו כן כי אם להחיות לב הנדבאים ולתת להם תקוה כי קרובה הישועה לבא. הנבואה שבספר דניאל פתרו על זמנם ודרשו המאמר: עידן ערנים וחצי עידן על הזמן האחרון של ימי הבית (מנהדרין צ"ו. ופרש"י שם). אך לכבוד חכמי התורה שבע"פ נאמר כי לא כווננו רק להחזיק תקות העם, וסמנו תנחומותיהם במאמר הכפר, אבל אי אפשר שהשבו שזה כונת הספר; כי המתבונן בדעה מיושבת יראה שהכפר מדבר מקץ מלכותו של אנטוניוס איסיפנוס. והנה זה החשבון נשאר מעל. הזמן עבר והחשבון כלה והמשיח המקווה לא בא אבל באה צרה כפלים. ואמנם שערי תקוה לא ננעלו. ומרר מצאו להם פתח חדש, ובא ר' עקיבא בזמני הדרש הכתובים וחשב החשבון הנאות לזמנו (ג"ו שם). וכרבות הצרות כן רבו החשבונות וכלם לא נאמנו עד שהאחרונים שבו אל האמונה העיקרית, כי הקץ נעלם מעין כל חי וחי יודע. וראו להחזיק בזה עוד ביתרון עז, מראותם כי רבים מחשבי קצים בעת שראו שחשבונם לא יצא לפועל התיאשו ואמרו: כיון שהגיע הקץ ולא בא שוב אינו בא, וע"כ כל בעלי דעה מיושבת קימו וקבלו עליהם שאין לחשב תשבונות, כי אין המשיח בא אלא בהיסח הדעת (שם צ"ו). וכמו כן לא היתה אמונה מוסכמת בקצב הזמן של ימות המשיח אמנם היו בזה דעות שונות אשר כלן תוצאות מדרשם או ילדי הכח המרמה (מנהדרין צ"ט). יב"כ"ם וכו' עזרא ותנוד). ועתה כנו רואים שהאמונה בגאולה המשותפת לכל האומה היתה רק ביסודות העיקריים אבל לא בדברים המפליים. רבי עקיבא ראה כי בר כוכבא עושה חיל נגד לגיונות הרומיים ע"כ החזיקו למשיח. ולא שמענו שברק אם נתקיימו בו הענינים המפליים שיחסו למשיח? הכל יודעים כי היה כאחד האדם לא ירד משמים, ולא התחם לבית דוד ובכל זאת החזיקו ר"ע ודורו למשיח. ואחר זמן עמד חכם מן הפרושים ור' הלל שמו ואמר: אין משיח לישראל (מנהדרין צ"ח:). וודאי לא הכחיש הגאולה. ואולי גם הורה שבעת שיהיה ברצון ה' לגאול את ישראל שתהיה יד אחד מאנשי המעלה כאמנע אשר בעזר האל יפעל ישע לעמו, אבל הכחיש התוארים המפליים אשר הדביקו בזמן הגאולה, יחדיו גואל אנושי העומד למעלה מן הטבע, ולזה כוון באמרו אין משיח לישראל. והכחש אחר

אחד מחכמי האגדה אמר: כי השבים בקבוץ גלויות יהיו פרויי ה' לא פרויי אליה ולא פרויי המלך המשיח (מדרש תלים ק"ו) וממאטר הוה ג"כ גוצין הרעיון שלא ליחס הגאולה למשיח אמנם אלהים יגאל את עמו ויקום מלכותו, והיא מלכות שמים, ובמלכות הזאת ימלוך מלך והוא נקרא מלך המשיח. ואחד מחכמי התלמוד אמר אין בין העוה"ו לימות המשיח אלא שיעבוד מלכויות בלבד (ברכות ל"ד:). ואיך יכול לאמר כן אילו האמין בכל הרמצאות המתמיהות אשר הדביקו במלך המשיח ובמלכותו. ובאמת מעת אשר היו הדעות המפלות ההם לפעולת אדם והיוקן לאמונת ישראל היה זה מצרכי השעה להורות התיפוך ולפשוט באמונת המשיח הקליפה אשר הדביק בה הכח המדמה. ואמנם אילו היו התוארים אשר אנו נחשוב כקליפת התוך עיקר באמונתנו מימי קדם איך ערב לב כל החכמים האלה להכחיש מה שקדמוניהם החזיקו לעיקר אמונה? אמנם כן הוא היסודות העיקרים באמונת המשיח הן משותפים לכל אך בענינים המפליים היתה תורת כל אחד ואחד בידו.

אחרי שיגלה מלכות המשיח יהיה תחית המתים. בין הצדיקים ובין הרשעים יעמדו בתחיה אלה לחיי עולם ואלה להרפות ודראון עולם (דניאל י"ב ב' סנהדרין ק"ח). ובין ישראל ובין אומות העולם חלקם בתחיה מלכד דור המבול ודור הפלגה ואנשי סדום (שם פ"ו) והסידורים יש להם חלק לעולם הבא. ובספר עזרא יחלק לאו"ה חלק נורא בעולם התחיה (פ"ו) התחיה באה בחבור עם היום הדין הגדול אשר יביא אלהים במשפט כל יצורי עולמים. העולם הנוכחי יעבור ויבלה והקב"ה יברא עולם חדש (סנהדרין צ"ב:). אלה הם עיקרי האמונות מן העולם התחיה ויום הדין שיהיו אחרי ימות המשיח ועליהם היה הסכמה בין כל הפרושים והם מצומצמים בדיוברים קצרים. יומו של נוג ומנוג, הכלי משיח, יום הנחמה, מלכות בית דוד, ימות המשיח, לעתיד לבא, תחית המתים, עובד הדין, יום הגדול, עולם הבא, עולם חדש (מכילתא דיוסע פ"ד ופ"ה ובגמ' ובמדרש בכ"מ). אמנם גם שני העיקרים האלה: תחית המתים ויום הדין הגדול, היו ענין לענות בו את רוח הרוחשים בכל הדורות והשבו מחשבות בכתבי הקדש לעמוד בסוד ה' ומכל רמו דק וקמן הוציאו גדולות ונפלאות והולידו הררים התלום בשערה. דרעיון הנשגב משכר ועונש בעה"ב נתחלל על ידי ציורים חומריים. ויצאה ההגדה מן הלויזן אשר הרגו ה' ומלחו לצדיקים לעתיד לבא; ומן הבהמות ברררי אלף אשר גם הן שמורות לצדיקים (ב"ב ע"ד:); ומן היין המשומר בענבים מששת ימי בראשית (ברכות ל"ד:); ומן המל שעתיד הקב"ה לחיות בו את המתים (היגיה י"ב: ירוש' ברכות פ"ה) ומן הנשים שיולידו בכל יום, והאילנות שיוציאו פירות בכל יום, ומגלסקאות וכלי מלח שתוציא ארץ ישראל (שבת ל':); ושהצדיקים יעמדו בלבושיהם (בתובות ק"א:); ובאיזה אופן שתחיה יצירת האדם בעה"ב ואיזה חלק מן הגוף יתחדש ראשון (ב"ר פ"ד) ומן ירושלים של עולם הבא (ב"ב ע"ה: ובכ"מ) ומאות הגדות כאלה אשר כולן היו פורחות באויר בעת ההיא. ואף שרובן לא נודעו רק מפי האחרונים בכל זאת היו קדומות, ודוגמאותיהן בס' עזרא הדי' והגוף אבל לא היו מעיקרי אמונתם. אך המנהג לדרוש כל רמז קל בכתובים הוליד אותן. ועלינו רק לזאתאונן כי הדעות האלה היוקו מיום תולדתן עד הרבה דורות הבאים ותחשיכו את האמונות הזכות בישראל. אבל כן היה מאז וכן יהיה לעולמים כי כיתרון ערך איזה אדם או דבר ויקרתו אף כן ולעריך זה ידבקו בו במשך הזמן הנשזת שונות, ולזה לא נפליא גם כן בראותנו שגם עיקר האמונה בתחית המתים היה להגדה ענין אהוב וחביב לשעשע בו. כמה גדול אצלם ערך האמונה בתחית המתים, נוכל לשער אם נתבונן על רוב השתדלותם להתחיק ולשמרה. כבר בימי הסופרים הראשונים השתדלו בפרסומה ותקנו שיחיה לה זכרון בנוסחת התפלה. וכן תקנו שכל חותמי ברכות שבמקדש יהיו אומרים מן העולם עד עולם (ברכות פ"ט) בכונה נגד המכחישים בעיקר הוה. כי כבר הכותים הקדמונים לא האמינו בתחיית המתים. ואחד זה באו הצדוקים וכפרו בה בהמילס ספק בקדמות

בקדמות הקבלה והשבו שהדעה הזאת לא נצמחה על שדה דת התורה אלא העלוה אתם קבל בדות שאצל הפרסים היתה האמונה בתחית המתים מושרשת. ולא חשו למה שהביאו להם הפרושים ראיות מן הכתובים (סנהדרין צ': 1). וכמעט היה עיקר האמונה בתחית המתים שקול כעיקר האמונה בתורה מן השמים כי על זה ועל זה אמרו שהכופר בהם אין לו חלק לעה"ב. אלה האמונות והדעות נמשו אף שורשו על כרם ישראל והיו לעץ אדיר ונשא ענף ועשה פרי, תורת משה והנביאים היו אדמתו, ועל מעיני החכמה ישלח שרשיו, והחכמים אשר בכל דור ודור נטרוהו ורוממוהו ויצלה להרבות ענף ולהאריך דלותיו, פעם אחר פעם הרביבו בו יונקות נכריות אך מחכמת נוסריו החליפו הנכריות תכונתן ותהינה ככל דליות העץ לדמות אליהן בופן עד כי אלה ואלה היו קרש וכל רואיהן יכירו כי הן זרע ברך ה'. כי הנבונים באומתנו ראשי העם ומנהיגיו אשר נקראו לשמור דרך עץ החיים התורה ודת ישראל לא היו צרי עין ברעות ובמשפטים של עמים אחרים כי אם אשר הם צורקים בעיניהם ונאותים להוסיף לקח ומוסר השכל ולהרבות דעת בחרו וקרבו וקבלו האמת ממי שאמרו, והיה קשט דברי אמת האלה קרש להם כאילו שורשו על אדמתם, והתאמצו בכל עו להראות כי אלה האמתיות בתורת היהודים נוסרו ומשלחם נתנו להם, אמנם בקום אדם סקרנם או גם כתות אשר חשבו מחשבות לנשוע ופירות זר על כרם תורתם אשר לא היה להם רוח כלבנון ולא תפארת כסיני — כאשר קרה כן באמת בומנים שונים — אז גם הם התחזקו בעד עמנו ונתנו נפשם על תורתם ובכפל כחם נטרו הנוטרים הנאמנים את כרמם והיו מגן בעד העזרה ולא נתנו להשתתה או להשכיחה משהרה. ואם גם רבים אמרום לנפשם הנה העץ מת בארץ גועו הלא טוב לנו אם נחליף גוע העץ ונמעהו שורק נשוע נאמן ויציץ ופרת ונשא פרי וגדל כבודו מן הראשון וחי לעולם. אז גם הם יענו ויאמרו להם: שוא לכם רונגים בתורת אל חי נתונה להקת עולם אשר בל תסע יסודותיה לנצח. הנה זה העץ אשר חשבתם כי מת בארץ גועו עוודנו חי ויהי עוד לנצח, את כמו לא החסיר וריחו לא נמר, וכביום נמשו ישגשו ולא ימיש מעשות פרי וכאז כן עוד עתה יציץ ופרת ויתן פרוי לתהלה ולתפארת בארץ.

פרק עשרים וארבעה.

רוח התורה שבעל פה לספרי האונגלינים ודעותיהם

כמעט בכל דור ודור עמדו משמינים לישראל אשר בקשו לעקור עץ דתו משרשו. כמה גוים וממלכות עמדו עליהם ואמרו למחות שם ישראל מארץ; כמה חכמים וסופרים באומות כזו להם לענו להם ובקשו לחלל כבוד תורתם ולשים אמונתם ומנהגיהם לקלסה בעמים; גם בקרבם ימרו משמינים הם הנשיות הדתיות הצדוקים והאסים וכל בעלי המחלקת בקרב הפרושים עצמם, כל אלה ההתנגדיות מולדת בית או מולדת חוץ היו למארה לבית ישראל; אמנם הנוק לא היה כי אם תומרי לבעלי הדת לא מוסרי לדת עצמה. כי כאשר ירבו מנגידיה כן תרבה אהבת היהודים אליה. נגד האיבה מתוך התאווה לעמור על נפשם, ונגד מנגידיהם סקרנם עשו משמרת אבל לא שמענו ולא ראינו כי ירדו עם אלה או עם אלה עד לחיים. ההכחשה היותר גדולה היתה בעיניהם מי שמכחיש בתורה מן השמים או בתחית המתים, ובכל זאת לא דנו מכחישים כאלה בעונש זמני כי אם בעונש נצחי ואמרו עליהם שאין להם חלק לעה"ב. אך בכופר ימי הבית התעוררה ההתנגדות אורת אשר היתה להם למורת רוח

(1) ר"ג הביא לצדוקים ראה לה' מן התורה ומן הנביאים, ומן הכתובים, ודברי תימה הוא שלא הביא ראה מדיאל. ואולי שאן ר"ג כבוונה להביא ראיה כמותב אחרון כמו דיאל מפני שזה עצמו סעני הצדוקים שלמדו האמונה בתחית המתים מן הפרסים, וע' אין ראה מן הכתובים האחרונים.

רוח יותר מכל אשר לפניו; והיא התנגדות היהודים המשיחיים. בעלי הכת נדרפו, ועמם גם רבם. סבת גורל הרע והמר הזה לא היתה נמייתו החדשה כדת היהודים אמנם היסודות אשר עליהם בנה נמייתו, ודינו לא היה פרי תורתו אבל היה פרי האמצעיים והכלים אשר בחר לתת על ידם קיום לתורתו. בי אם נתבונן בתורתו נמצא כי איננה תורה חדשה אך כלה מראשה עד סופה היא תורת היהודים לבושה בכסות חדשה. בבחינת התורה שבע"פ נמשך אחר הצדוקים ואמר שהוא המצאה אנושית ומצות אנשים מלומדה אשר על ידה עוקרים הפרושים מצות התורה הכתובה (מאט. מ"ו), ובמעשיו ובמנהגיו נמשך אחר האסמים. יחוסו אל יוחנן האמי ותלמידיו מראה כי היה לו נמיה אל תורת האסמים וכן נראה ממנהגיו חיו ומתהלכות מהשבותיו ואמונותיו. הנה רושמי האסמים הם התאווה השגת נבואה ולרפאות תולים בכנות להם, עשר לא בקשן וכחרו שונף הקנינים בקרב כהרתם וחיו חיי צר והם רמוים גם בכנותיהם, וכל אלה הלא הם רושמי האסמים, אמנם ככל זאת רובי תורתו הם תורת היהודים וגם לרוב בהסכמה עם רעות הפרושים. הלא הוא מעיד על עצמו כי לא בא לעקור תורת משה והנביאים כי אם להשלימה (שם ה' י"ז) ומושג זאת ההשלמה הוא הפרוה על מדת התורה ולהוסף חומרות על מה שהחמירה התורה. כן נבדור בהפרטים המנוים שם אשר בהם יתאר אופן ההשלמה, ובלשון חכמים יאמר על השלמה כזאת: עשות סייג לתורה. והמתבונן בפרמי ההשלמה שם ימצא כי רובם סייגים אשר סייגו גם חכמי הפרושים⁽¹⁾. וכן מה שעשה מצות האהבה לכלל גדול בתורה (שם כ"ב ל"ש מ'), ומה דמני לך לחברך לא תעבד הוא עיקר ואידך פירושו הוא (שם ו' י"ב) וגמילות חסד לטווא (שם ה' מ"ה), לכל זה מקור בכ"ק ובדברי חכמינו והתחקה בחיי אומתנו ובכל הליכותיה בתבל מאז היתה לנו עד היום הזה⁽²⁾. וכן עיקרו מוכיות השפלים, והנדכאים, והעניים והצמאים לצדק, ומשבר הרחמנים שרוחמו, וברי הלב שיקבלו פני שכניה, ואוהבי השלום שנקראו בניו למקום, והנרדפים בצדקם שישגו מלכות שמים (שם ה' ג' — י') נמצאו ממש מלה במלה בכ"ק ובדברי חכמינו. ועיקרו מאהבת ה' לבריותיו שהוא מטיב לכל (שם ה' מ"ה)⁽³⁾ ומראהבה אליו והרבקות בו להיות רחום כמו שהוא רחום (לוק. י' ל"ז) ולהאמין ביכולתו, ולבטוח בו מבלי

(1) הוא נדרש ואומר: אם נאמר אל הקדמונים לא תרצח ותהרג. נפש דינו למות, אני אומר לכם שאף הקנים חברי מתחייב בדין, והקראו לחברי רשע והמלכין חברי וקראו שוטה נופל ליתנם (מאט. ה' כ"א כ"ב) אלה הם סייג ללא תרצח, וכן סייגו הפרושים ואמרו: הטהבתי בקלון חברי אין לו חלמי' חב. (ירושלמי זבחה פ"ב מגילה כ"ה.) והקראו לחברו רשע ורדע עמו לחיי (קדושין כ"ה.) והמלכין חברו ברבים כאילו שונף דמים (ב"מ ג"ה:) גזרת לו שפיל עצמו לכבוש האש (שם ט"ט.) ואין לו הלעה"ב (אבות פ"ג.) ללא תנאף עישה סייג שאף המסתכל באשה נקרא נואף (שם ה' כ"ה) הוא סייג חסמים, שלא יסתכל בנשים ולא יתהדר ולא ירבה שיתח עמה ולא יספר עמה בשוק. ולמצות נרושין עשה סייג שלא ינרש את אשתו אא"כ מצא בה עירה הבר (שם ה' ל"ב) וזה מדרש ב"ש (גיטין פ"ט.) ללא חשא עשה סייג שלא ישנע האדם כלל וכדת האסמים שנמנעו מלהשכין. ובאמרו: שריאן שישפיק הדבור לבר בלא שנועה שיהיה הן הן ולאו לאו (שם ה' ל"ז) זה תורת הפרושים עלה במלה (ת"ב קדושין פ"ה ב"מ מ"ט.) לפי מאמרי כן ההשלמה נראה שנוכחו שבא להוסיף ובפירושו, ולפ"י הני' הישנה כהלמה (שבת קט"ו):) אלא לא לסיפחת איתרי' מאשוי איתרי', וזה הנכונה ולא כהנה' המנה' ,ולא" וואלי צ"ל ,איה".

(2) דמני לך וכו' הוא משל קדמוני (מטיבה ו') והלל קראו בלל התורה ואידך פירושו (שבת ל.) ג"ה הוא עמוד העולם (אבות פ"א.) ואהבת לרעך כמוך כלל גדול (ת"ב קדושין פ"ד.) במדה שאדם דן דנין אותו (מאט. ז' ב') רוממו הו' דן כל אדם לקב וכות (אבות פ"א.) ודרן חברי לקב וכות דנין אותו לכות (שבת קכ"ו):) מי שנוהל לפשע אותו כיהולו לו (שם ו' י"ד), דונמנו: העובר על מרותו מעבירין לו על כל פשעיו (ינא ב"ב.) ונצתנו לעישת צדקה בסתר (שם ז' א—ד) נמצא לפרושים (הנינה ה') שקלים פ"ה מ"ו כ"ב פ"ט: ספרי דאה ק"ו) ג"ה נגד השנא, נמצא בכ"ק (שמות כ"ד ד—ה) משלי כ"ה) וכיה' אל תקום ולא תמר, לא תשנא אתיך בלבבך. והלל אומר: אוהב את הבריות ומקרבן לתורה. ובכונה לא דברו מוח בפרם שצדק החק לא יהיה ישראל לישראל שונא שונא: לא תשנא את אויך בלבבך, ואיך יצו על דבר אשר אי אפשר לפי חק.

(3) שכן את דמני וכו' (ישעיהו ג"ו) העניים רישו ארץ (תלים ל"ז) מי שמשפיל עצמו הקב"ה מנבירו (עירובין ג"ג:) ענו וכו' בן עזאי' (מנדרין פ"ה):) מפעל צדק ישכון כאלה' ה' (תלים מ"ו.) התיח על הבריות מרחמין עליו משמים (שבת תנ"א):) ביי לב עליהם בחר ה' (תלים תל"ב) אוהבי שלום נקדו בניו לנאום (ספרי ראה צ"ל.) אלהים יבקש הנרדפים (פרש קהלת ג') העלולים הם אוהבי ה' (שבת פ"ח):) ואין צריך לראיה שאמנות היהודים מאז שרתה ה' על האומות כעל ישראל במפורש בפרק שלפני זה, אך כמו שהיהודים בזמנו האמינו שאהבת הקב"ה מיהדת ישראל אף כן היתה אמונתו (מאט. ס"ו כ"ו וככ"ט).

כבלי היות דואג היום על פרנסת מחר (מאט. ו' ל"א - ל"ג) ומתשלום שכר במדה כנגד מדה (שם ז' ב') ולעשות הטוב שלא ע"מ לקבל שכר (לוק. ו' ל"ה) ושעושי הטוב בסתר מקבלים שכר בגלוי (מאט. ו' ד' 1) והעיקר מתיקון העולם במלכות שמים בהעברת ההטא ובהתפשטות הטוב המוסרי ובלתי תלוי באשר מדינו (בכ"מ) כל אלה הם עיקרי תורת הפרושים⁽²⁾. וגם מלבד אלה העיקרים הנפרטים רוב מאמריו ומשליו נמצאים בספרי היהודים וביחוד בספרי התורה שבע"פ⁽³⁾ וע"כ התברר כי רובי תורה הם מתורת הפרושים.

וכאשר רובי תורתו הם תורת הפרושים אף כן מצבו הדתי לא נבדל בעיקרים ממצב הפרושים, אמנם מנהג הפרושים מאז לבלתי נטות אף כפסע באמונה ודעות המקובלות ובעיקרי דת תורהם אשר הראשון בהם אהדות נכורה, והאמונה בכיאת משיח צדקנו עם היותה חרויה על לוח לב כל איש ישראל ותסערם בכל תלאות חייהם בכל זאת אם יקום בקרבם זה או זה לאכזר אני הנבחר שלחו אלהים לא נחפזו להאמין כי הוא זה אשר עיניהם היו תמיד מיהלות לו. והנה לא ארכו הימים וכבר נגלתה בקרב עדתם הליצה חדשה. אז היו בעלי הכת לשני מחנות. המחנה האחת נשארה על מצב הדת היהודי, והשניה בטלה תורת משה בבחינת החלק המעשי. מנהגי השנה היה פוילוס אשר שמו העברי שאול ומתיחה להיות תלמיד ר"ג הוקן. הוא העביר המצות המעשיות ושם האמונה במשיח ובתורתו אחר המות לעוקר, ומשתדל להראות כל זה נרמז בכ"ק על פי דרכי מדרש החכמים. השניה נצחה את הראשונה, ובמשך הזמן כלו היהודים המשיחיים, ודת המשיחיים היתה חדשה לא שערה מסורה הראשון. כי המיסר הראשון אמר בפירושו כי הוא שלוח אל היהודים (מאט. ו' ו') ולא בא לעקור תורה כי אם להשלימה (שם ה' י"ו), ואמר שאף שהעיקר מצות הצדק והאהבה בכל זאת ראויה שלא להנה יד מן המעשה (שם כ"ג כ"ג, לוק. י"א מ"ב), והיה נזהר בכל אופן לבלתי תת תואנה למתנגדיו, שלא יאמרו כי בא לעקור תורה, ומצוה בפירוש לנמשכים אחריו להוחר בקיום המעשה (מאט. ה' ד'). ואם התיר איזה איסור מאיסורי תורה, בא בכח ראיות מן התורה עצמה, או נותן טעם למצוה באופן שבוטל האיסור בא מצד בוטול הטעם אשר לדעתו אינו נגד כונת התורה⁽⁴⁾. ופעם אחת התוכחה הפרושים עמו על אשר תלמודיו אוכלים בלא נטילת ידיים ועוברים על דברי סופרים והוא לא מיתה בהם. והשיבם כי חקי הסופרים רק מצות אנשים מלומדה ולא אלהים צוה עליהם. אבל הנכנס לתוך פיו של אדם אינו מטמא כי אם היוצא ממנו מטמא

שם

1) מכל אלה העיקרים נמצא דוגמאות. ספרי עקב פ"ט; מילתא ויטע פ"ב, סוטה (מ"ח:); ועי' ביצה (פ"ו:); סיפה (ח'), ובי"ט; אבות פ"א מ"ד; סיפה (ג').
 2) מושגו ממלכות שמים לא תגר בפירושו ולא היה צריך לפשט כי הוא דבר עם היהודים והם ידעו כי תקן העולם במלכות שמים המקוה, היא שהאליהם יכרתו וכל בני בשר יקראו בשמו והרשעים יפנו אל ה' וכל יושבי חבל יקבלו את עול טלמיתו (תפלה עלינו).
 3) השבת מסורה לבס ואין אדם ממונע לנשכח (מילתא כי תשא, מאדק, ב' ב"ו), מי ששטע מעט משב"עס אותו הרבה (שם ויטע פ"א, מאב, י"ג ר"ב, מה אני כהנס אף אתה כהנס (כבודת ב"ב. שם י' ה') דיו לעבר שהיה נרבו (ברכות נ"ח: תוס' כהדרין פ"ג. שם ו' כ"ה), מעשיך יקדונו ומעשיך ירחקך (עדות פ"ד; שם י"ב ל"ו). כל המשפיל עצמו הקב"ה מגבירו וכו' (ערוכות י"ג; שם ד' פ"ו). אין המשיח בא אלא בהסמך הדעת (פנחסין צ"ו; שם כ"ד מ"ד). ומשליו מן הקיום והקוה (ערכין ס"ו:; שם ו' ג'), ובגלל דבית ששבר פיעלים (ירוש' ברכות פ"ג. שם כ"א'). כל זה מעט מהרבה אשר יש להראות דוגמאות בספרי התורה שבע"פ לרובי מאמריו, או המוחסס אליו. ואין צורך לומר שהחכמים לא העתוקו דבריו ברעתנו כמה נזהרו משמיע דבר או חצי דבר הנוגע בטינות. ואף כפסח דברים שהבאנו נאסרו מתנאים מאוחרים, אין זה ראיה כלל שאינם קדושים, כי כן מצאנו כמה מאמרים שהם קדושים במידה ונמצאנו בכן סידא או כספר קדום אחר ונאמרים מזה בטלה בשם תנאים מאוחרים ולא טפני שהם יסידים אלא מפני שהיו מוגבלא בפיהם.

4) תלמודיו היו תולשין פהם אתה שבלים בשבת והוכיחיהו הפרושים כי לא מיתה בהם, והשיק להם כי זה מותר מצד הדיו כשאין לאדם מה לאכול, והיא מה מרוב שאכל להם קדש בשבת הדחק והכתבים עושים מלאכה במקדש כשנת (מאט. י"ב ב' ה'). וכללו של דבר השבת נסירה לבס ואין אדם ממונע לשכח (מאדק. ב' כ"ו). ואמר עוד לכמה גרושף אשת נתן! מעט מי מראש עד הקב"ה שיהיה קשר האישית קשר של קייבא ולא יהיה לו התיר לעולם משה כוונתי הוכנה להחיר להם הירושוך טפני קשות ערפם; (מאט. י"ט ח')

(שם ט"ו י"א). והנה אף שהרברים האלה מראים שלא הקפיד על כל מאכלות אסורות. שאמרה התורה, בכל זאת נראה מסוף דבריו שם כי לא מלאו לבו לאמר בן בפירוש, ותהי להפך כי השתדל לתרץ דבריו באפן שלא יובנו על כל מאכלות אסורות. כי אמר: המחשבות היענות ויצאות מן הלב והן מטמאות את וואדם אבל לאכול בלא נטילת ידים אינו מטמא (שם ט"ו כ'). הננו רואים שהעמיד כלל מכונן על כל מאכלות אסורות ומפרשו על ידי פרט שהוא רק טומאה מדברי סופרים, ונבין מזה כי הכלל יתן לנו הרגשה מעומת מן הדברים שבלבו והפרט הוא כרמות דתנצלות מפני התרעומת. וע"פ נראה כי נמנע בכל האפשר מלהראות כאלו ירצה לעקור דבר מן התורה. וע"כ תלמידיו אשר לא ירדו לסוף דעתו ולא הבינו מטמאות לבבו נשארו על מצב הדת היהודית בבחינת המעשה. אבל פנילוס הבין מאד את הדברים שבלבו, ולא חשש להוציא את המחשבה אל הפועל, ואשר ממנו ישוע במתד לבנו הורה פילוס בפרסום. הוא אמר כדברים ברורים שמים שעמד ישוע הנוצרי ללמד ולהורות נתבטלו המצות והחקים וזכות האדם בין יהודי בין אינו יהודי תלויה באמונה. ומי שמודה במלאכות ישוע ובארנותו ומאמין בתחייתו אחרי מותו הוא זוכה לטוב ואושר הנצחי (ראם. י' ד' — י"א), כן דבר בדרך כלל, ובדבריו מפרטי החקים אומר בהחלט שאין קיומם הכרחי לבעלי הדת, וביחוד בטל מצות המילה. ובכל תורותיו האלה בא בבה ראיות מכתבי הקדש על פי דרכי המדרש הנהוגים בימנו.

והנה הרמזים המעטים האלה מפעולות ישוע ותלמידיו, במחות תורתם והשתדלותם ישפיקו לדעת מצב החברה הרתית הזאת נוכח מצב הדת היהודית המקובלת. שימת המיסד הראשון כמו שימת פילוס נחשבו לסכנה לתורת היהודים הישנה, בריות ששתיהן כללו אמונות חדשות אשר פגמו אמונת ישראל המקובלת. וע"כ טובן מעצמו כי חכמי הדורות הראשונים הוכרחו להתעורר נגדם ולתרחיק הסכנה על ידי תקנות וגזרות ולפרסם שהאמונות והדעות החדשות הן בהכחשה עם הדת היהודית. ובבן נולדו תקונים אשר קצתם נועדים להגביל דיני המשפטיים, ובמה יהיו נחשבים לבעלי הדת היהודית, וקצתם לעשות טישמרת נגד דעותיהם ולהזהיר מלהמשך אחריהן. תקונים בהגבלת דיניהם לא הגיעו אלינו רק מעט, אך מן המעט הזה יוצא לנו שנחשבו בעיניהם ככורים. לא ארכו הימים וגזרו על שחיפתם ועל פתם ועל יינם ופירוניהם טבלים (הולין י"ג). ובשר הנמצא בידם אסור ונחשב כזבחי מתים, וגזרו על ההונם (תוספתא שם פ"ב) וספר תורה שכתבו מן שישירף (נישין מ"ה ז'). כל אלה התקונים מכונים נגד היהודים המשפטיים, כי נגד הנמשכים אדריהם מן האמונת לא צריכים לגזור על שחיפתם ועל פתם ועל יינם אדרי שהאיסור היה קיים ועומד מכבר. אך יותר הם התקונים אשר עשו להיות משמרת נגד דעותיהם ומנהגיהם. כראשונה היו אומרים בק"ש גם עשרת הדברות ובטלו אותם מפני תרעומת המינים (1) שלא יהיו אומרים אלו לכדם נתנו למשה מסיני (ברכות י"ב. וירוש' שם) וכאמת נאמר בן כשם ישוע משחם שהעיקר הן עשרת הדברות ומצות האהבה (מאט. י"ט י"ח) וזאת התקנה נתקנה במאה הראשונה למנינם כי רבי נתן אשר הי סביב לאמצע המאה ה' דבר ממנה כמו מדבר שנתקן בזמן עבור. עוד תקנו טפני דימנין שיהיו אומרים ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד בק"ש בקול רם (פסחים נ"ו). ענין זאת הברכה הוא קבלת מלכות שמים, ותקנוה הקנאים שאמרו שאין לקבל שום עול מלכות אדם אלא מלכות שמים (ת"ד מאיר פרידמאן במ"ע לספרי ואתרנן ל"א 2) אבל אמרוהו בלחש מפני שלום מלכות. והנה רבים מן הפרושים נהשדו במנינת

(1) הטבה לפה נקראו מינים הוא ספני שהם קראו יצמם כאמינים (ג. נ. ד' ל"ב וכ"ט) והיהודים קראם בלשון נופל על לשון מינים (טוספ"א ערך מין) כשם אשר קראו גם כן לכת דתית אחרת שהאמינה בשתי רשויות.

(2) ג"ל שחמלה, אלהינו מלך העולם" שאומרים בכל ברכה הנוספו בזמן מאוחר, ויה בזמן שעמדה הכרת הקנאים ואמר

במינות (ירוש' ברכות פ"ה ה"ג) ואולי מצאו כי יש מן החשודים היו משהתפיש שם שמים ושם ישוע בקבלת מלכות שמים בלחש, ע"כ תקנו שתהיה הקבלה בקול רם. סביב לסוף המאה הראשונה למנינם כדור הראשון אחר חרבן הבית עשו הוספה לברכה מצניע ודים¹) מבנות נגד המינים ונקראת ברכת המינים (ברכות כ"ה): והקפידו על אמירתה עד ששמו לחק שמי שלא אמרה מחזירים אותו לכדקו שמא הוא מין (ירוש' שם פ"ה ה"ג). ונזרו על הגלוינים וספרי מינים שישרפו (שבת ירוש' ובבלי פמ"ו והוספ' פ"א) ונזרו שלא לישא ולויהן עמהם בויוכותים ושלא להתרפאות מהם אפילו לחיי שעה (ע"ו כ"ו): אלא להתרחק מהם חכליה החרקה (מכילתא משפטים עם מ"ם פ"ב ע"ו י"ו). יען שהמינות מושכת את הלב (ספרי שלח קמ"ו ע"ו כ"ו): והמשילוה למצודים וחרמים הנוקשים את הנפש ובאמת כמה תכמים נלכדו בה להגעים כאשר אירע לרבו אליעזר בן הורקנוס (ע"ו י"ו). ולבן דימה בן אתותו של ר' ישמעאל (שם כ"ו): ולתנניה בן אחי ר' יהושע וליהודה בן נקוסא ולחכמים אחרים (מדרש קהלת פי' כל הדברים ופי' ומוצא אנו) וכל מנהג אפילו של "מה בכך" אשר נהגו בהם נאמר ליהודים כדי להרחיב החרקה. כמו מנהגם לשחוט לתוך הגומא כדי לאבד את הדם, כי גם אחרי שנמנו ונמרו לבטל מצות המעשיות עוד החזיקו במצות השחיטה והחזירו מלאכול הדם (א. ג. ט"ו, כ'. כ"ט), ונגד זה נזרו חכמים שאין לשחוט לתוך הגומא מפני שעושה את הקיהם, והנהגו כן צריך בדיקה אחריו (חולין ס"א. ותוספ' שם פ"ב). וכן גזרו על האומר אינו עובר לפני התיבה בצבועים שאף בלבנים לא יעבור, אינו עובר בסנדל אף יחף לא יעבור (מגילה כ"ד): וזה מהשש מינות. כי בן היה דרך האסמים הגמורים והם נחשדו על המינות (ביכורים ח"א 183 מאת דר"ר שמעון סאנטא). וכן יוספר שהמינים היו נותנים את התפלין על המצח ועל פס ידם, ובנוסח ברכתם היו אומרים: יברוך טובים (מגילה שם) וגם רמזו בתפלתם באופנים שונים על אמונתם בשתוף הנקרא אצלם: שתי רשויות, ונגד כל רמז ממין הזה והדומה לו היו מקפידים בכל עז (ברכות ל"ג): והשתדלו להראות כי אין ממש בראיות אשר הביאו להם המינים להוכיח השתוף מן הכתובים נגד תלמודו של פילוס והזירו באזהרות מופלגות. רשב"ג הוקן כבר הוזרר על התרשלות מן המעשה באמרו (אבות פ"א) ולא המדרש עיקר אלא המעשה, נגד דעת פילוס האומר שאין הוכות בא ע"י המעשה כי אם ע"י האמונה. באונגליונים ובכתובי פילוס והשלוחים נמצא שהיו דורשים מעמי המצות ועשו מדותיו של הקב"ה רחמים. ונגד זה עמדו הרבנים והחליפו שמצות התורה אינן אלא גזירות²). וברור הוא שהחליטו כן בכונה מיוחדת. כי החכמים שקנאו קנאה נגד דרישת מעמי המצות הם לרוב חכמי הדורות הראשונים אחרי ייסוד הדת הגוצרית. אחד היה ר"י בן זכאי אשר אמר לתלמידיו בבחינת הטהרה ע"י מי המצאת הייכם לא המת מטמא ולא המים מטודרים אלא אמר הקב"ה חקה חקקתי נורה נורת

אי

ואמרו שאין לקבל מלכות ב"ד אלא מ"ש, אבל אצל הקדמונים היתה הכיבה בלא מלכות, כמו בא"י למדני חקך, וכן ב"ח ברכות אין זכר מיטלכות, וכן אין צדקה בכותם כל ברכה וברכה. וע"כ כמה הבנים לא הקפידו לומר מלכות.

1

ע"י מש"כ בכתובים תרכ"ד 92 שהוכהתי מתוספ' שאמרה ונולל של מינים במכניע ודים שמשמע שמכניע ודים קדומה ועשו בה הוספה נגד המינים. ובירוש' תענית פ"ב וברכות פ"ד ז"ל: אם יאמר לך אדם י"ו הן אמרו לו של מינים כבר קבעה ביניהם; והוכחה שאת צפת היה מאוחר (ע"י במ"ר ותנהומא קרה) שנתקנה אחר ברכת המינים, וע"כ אילו גם ברכת המינים כלה חדשה לא יעלו כי אם י"ו, לזה אומר דשל מינים קבעה ביניהם ור"ל שקבעה במכניע ודים יועלה המספר כהגון, ולפ"ו בראשונה התפלה על הגאולה נכללה בברכה א', וטביא גואל וגו' ובברכה ז' וגאלה טהרה וגו' ובברכה ח' חקק ביוסף גדול ומלכות ב"ד לא נזכר. ולאחר זמן כללו של דוד בבנות ירושלים כלומר שהוסיפו: וכסא דוד לתוכה תבין ועיקר הברכה פסקה; ובנה אותה וגו' בנין עולם ולזה נאמרה החתימה בונה ירושלים, ועוד לאחר זמן תקנו את צמת זה וזה נגד המינים שאמרו שכן דוד כבר בא.

2

ע"י ירוש' ובבלי סוף מגילה ח"ל הירוש' אילון דמתרגמן עמי בני ישראל כמו דאנן רחמין בשמיא בן ההון רחמנין בארעא תורהא או דהילא יתה וית ברה לא תכסון חזיהין ביום חד. ובקריא רבה פכ"ו וד"ר כי תצא רישו מעמי אלה המצות כן. וע"י מש"כ הלן בפנים ובתי"ס מגילה פ"ה. והר"ר שיעון סאנטא כתב בכתובים ח"א צד 183 דברים מושכלים בענין זה.

אי אתה רשאי לעבור על גורתי (במ"ר פ"ט) וכן רבי אלעזר בן עזריה אמר: שלא יאמר אדם אי אפשי בבשר חזיר אי אפשי בשעמנו אבל אפשי ואבי שבשמים גזר עלי כך שנאמר ואבדיל אתכם מן הגוים להיות לי נמצא פורש מן העבירה ומקבל עול מלכות שמים (ת"כ ס"פ קדושים), וכן ראינו שבעלי המשנה אחרים ג"כ החליטו ככה (סוף מגילה), ונגד זה הלא ראינו שהם עצמם דרשו מעמי המצות, וריב"ז ביחוד חפש בכל עת לגלות הכונה הרוחנית בחקי התורה ולדרוש מעמיה¹ מזה נתבונן כי אזהרתם מכוננת רק נגד הדרושה על מנת לסתור המעשה. וע"כ לא היתה האזהרה כי אם זמנית. לפנים בישראל אהבו החכמים בדרושה זו. כן עשה הלל וממנו ראו תלמידיו וכן עשו. ועתה אם פתאום יגלה לעינינו חלוק בדעתם בפנה הזאת אין זה כי אם מהכרח המאורעות. ובעבור הסבה המכרחת אין מעמד עוד למסובב, וע"כ נמצא שאותם המעמים עצמם אשר הווירו עליהם (מגילה שם) נדרשו בזמן מאוחר בלי הקפדה (ויקרא רבה פכ"ו ובכ"ט). כי מעת אשר נצחה תלמודו של פולוס נשתנו הדברים, ומצב היהודים נגד כת הנוצרים לא היה כבתחלה, וגם סאו לא הקפידו עוד על דרישת מעמי המצות. פולוס וסיעתו שמו מגמת פניהם אל האומות ולהמשיך לבם אל תורתם בטלו כל המצות המעשיות, וזאת תורתם החליפה תכונתה ובמשך הזמן היתה תורה חדשה אשר לא היה לה דבר עם תורת היהודים, רוב אישיה ומנהיגיה היו נכרים ומן אז היה הפרוד פרוד תמים. על כל אלה התיקונים והאזהרות הקפידו מאוד, כי לא התחייקו כמותעים אך החייקו ככופרים ברצון ובדעת וקראו מקדיחי תבשלים ברכים (ברכות י"ז: סנהדרין ק"ג), ואמרו עליהם שהם מכירים את בוראם וכופרים בו (שבת קמ"ז. וירוש' שם) ועל אלה המכירים את רבונם ומתכוונים לטרוד בו אמרו שאף אם עוד לא באו רק למדרגה קטנה מן הכפירה סופם לכפור בעיקר. התחלם שאינם לומדים ואינם עושים ועל ידי כך מואסים באתרים, ושונאים את החכמים, ואינם מניחים אחרים לעשות וכופרים במצות שנאמרו מסיני, וסוף שהם כופרים בעיקר (ת"כ בחקותי פ"ב). כללו של דבר כי בעיניהם לא היו מעשי הכת הזאת יוצאים מן הלב, אמנם חשבו כי אין תכליתם כי אם לפרוק עול התורה, ועל כן קראו חנפים וחנופה ומינות היו שוות אצלם בערכן. וכמה קשים הדברים שאמרו עליהם שהם מקדי עולם באמת שאלו נתן להם רשות היו מקדיים כל העולם כלו על יושביו לשעה קלה (ב"ר פמ"ח).

הנה עברו לפנינו רוב התקונים והגזרות שנעשו בבחינת המינים, ורוב האזהרות שהזהירו החכמים וכשפטם הקשה עליהם ועל תהלוכותיהם, אך אין גם אחת מכל אלה אשר אמרו או אשר נאות להאמר על בעלי הכת הזאת אשר תולדתם מהאומות וקבלו עליהם תורת היהודים המשיחיים. אף ברתבונות מועטת ידע כל מבין דבר לאשרו כי כל המאמרים הנזכרים אין להם דבר עם הנוצרים שבאומות רק כלם מכוונים על היהודים המשיחיים אשר היו בקרבם ונחגו לרוב במנהגי היהודים, נגד אלה היה תרעומתם. מן העת אשר בהשתללות פולוס היתה תורתם תורה חדשה אשר אין לה דבר עם תורת היהודים, והיהודים המשיחיים נתמעטו והמעט הנשארים המירו דתם מכל וכל, ורוב בעלי הדת היו מן האומות ומנהיגיה וראשיה מהם, מן העת ההיא לא היתה עוד ליהודים איבה דתית נגד בעלי אמונה הנוצרית, ואם עגמה נפשם על אברן רבים מבני בריהם ללכת אחרי הדעות החדשות הלא נגד זה הופסה דעתם כי מקצת מיסורי הדת היהודיה, מעיקרי הצדק והאהבה וגמילות חסדים וכמה אמונות שלהם נתפשטו בין האומות, ורבים מעמי הארץ אשר לפנים עבדו אילים ונשקעו בדעות נפסדות נכשבו עתה לאמונת אל אחד ולקרו תורת המוסר של היהודים, ואף שנתנו

1) ע"י מביאה יתרו פ"א משפטים פ"ב ופס"ו, ב"ק (ע"א : ע"ט). וירוש' סנהדרין פ"א ה"ג ותוספתא ב"ב פ"ו בכל אלה דרש מעמי המצות.

שנתנו שותף להקב"ה לא חשבו זה כע"ז (עי' סנהדרין ס"ג. וע"ש בתוס' ובבבב"ב ב' בתוס'), כי מי מן האומות המאמין בה' אלוהי השמים אף אם משתף עמו דבר אחר, ושוטר תורת הצדק בין אדם לחברו והרחמים על הבריות ונזרר סתמם והולך בדרכי המוסר, הוא מלא לפי קבלת הפרושים רצון האל וקיום התורה והמצוה אשר הלך ה' לבני נח (סנהדרין נ"ו). והוא נקרא הסידי ויש לו הלעוה"ב (שם ק"ה), וע"כ היה זה הפסג דעת גדולה ליהודים בראותם כי תורת משה פלטה לה נתיב בין האומות, והלך גדול ממנה נתקבל מהם והאמינו באלהותה, ואף לבעבור זה הבדילו בין כלל האומות ובין המינים שבאומות (ע"ז ס"ה. 1), ובפירוש אמרו כי כל התרעומת אשר היה להם נגד היהודים המשיחיים במלה נוכח המינים שבאומות כי אלה נחשבו כגור תושב (שם וחולין י"ג); סוף דבר נראה כי מעת אשר נפרדה דת הנוצרית מדת היהודיה מכל וכל והיו רוב בעליה מן האומות לא היה ליהודים נגדם איבה דתית ותריו להפך כי השתדלו היהודים שלא לתת להם תואנה לתרעומת, וכן יסופר כי בתחלת חדוש הדת הנוצרית עוד היה מנהג בישראל להתענות ביום א' בשבת ולאחר זמן שהנוצרים עשו יום מנוח באחד בשבת או במלכו היהודים מנהגם כי הששו לתרעומת הנוצרים שלא יאמרו על כי אנו שמחים ביום הראשון הם מתענים (סופרים פ"ו), מן העת ההיא ברבת המינים לא היה לה מעמד עוד, וע"כ החליפו נוסחאתה וקבעוה נגד המלשינים, ואם הנוצרים הראשונים ראו על ברכה זו ברוע עין וחשבו שהיא מכוננת נגדם הנה נתעו תמיד על ידי מלשינים, כי נגד המינים שבאומות לא היה ליהודים איבה דתית, ואולם משבילי היהודים ראו בכל עת בהתפשטות דעות התורה בין האומות הצעד הראשון לקיום היעוד הנשגב כי יבוא היום אשר יבירו כל יושבי הבל האחרות האמנותיות והיה ה' אחד ושמו אחד. אבל צרה עין ושונאת חנם של יהודים גרמו עכוב בדבר ותקות המוכים עוד לא באה כי תחת פשר ושלום חשבו בכל עת להסיע כעין את הדת היהודיה, והבת קמה באמה. אך לא הבת, כי אם בני משק ביתה, הם נתרז נגד בני האם. אך שוא עצת אדם. כי האם, אם גם זקנה, לא חדלה תת כחה, עוד כאורח רענן תנוב בשכיבה ויותר מבאי כחו השכיל ישוע משיחם על הרבר כדברו מנצחיות תורתנו לאמר: גם שמים וארץ יעברו ויתלופו אך אות אחד מן התורה לא יפול ארצה.

פרק עשרים וחמשה

הרבן הצ"ח

בין מחלוקות ומריבות מדיניות ודתיות עברו העשיריות האחרונות לימי הבית, והן החישו חרבנו והרבן ארץ יהודה ועמה. אמנם רושמי מפלגתם כבר נראו לפני זה. עוד כל ימי הירודוס היתה יהודה ממלכה נכבדת בעיני העמים סכיבוהיה וכן היתה בעיניה, אף כי רשות רומי עליה, אבל מיום מות הירודוס נפלה ממשלתו לרסיסים והבאים אחריו לא היו כי אם כלי חסם ביד הרומים. שבט רומי ינח על גורל ישראל ויאנחו תחת עקת נציביה, והמשלים המרומים לבית הירודוס לא יכלו להושיע. חסם נוגשיהם גבר יום יום והכבידו עליהם עול המסים עד כי לא יכלו לנשוא. הנציבים השואפים להונם חסכו את העם בשלוח יד בכל קנינם ורכושם. בעניניהם הדתיים והריניים התערבו וקצרו את כח הסנהדרין. ואחרי כות ר"ג הוקן (פאה פ"ב מ"ו), ואולי כבר בסוף ימי היוו הוכרחו לעווב מושבם בלשכת הגזית וישבו בחנות (סנהדרין מ"א), וזה התמיד כל ימי ר"ש בנו (כריתות ה'), הם הפקידו גם

(1) ראיתי העיר פה על טאמר יק ב"ע החרשי של גרעין פשנת 1870 חדש מאי צר 238 סאת הר"ר דוד אבנתיים המולל בקרת על ספרו של רינאן מתולדות השלוחים וביתוד על מה שהעתיק שם דברי הר"ר יעקב עסדון בהנהגתו לפר עולם אשר יצא לא"י בהאסנת שנת תק"ו.

גם הענירו כהנים גדולים כפי הנדרש לבצעם, ומיכן מעצמו כי לא אל הכשרון כי אם אל הבצע שמו עין ולב. ואף ע"כ רוב הכה"ג אשר מנו בעת ההיא היו בעלי חסם כמו ממניהם (פסחים נ"ו). המצב הרע הזה היה סבה כי כשל כח הסבל, והתעוררה קנאת העם והתלהמה מרידה אשר אין משלה בדבריו הימים לעמים הקרמונים. אולם יען כי המרידה לא הנהיגה בלב אחד ובדעה אחת, ופרצו מריבות וקטמות ביניהם חרשות לבקרים ע"כ לא הצליחה, משכרון קנאתם היו נבוכים ולא ידעו מה זמן מסוכן כזמנם הורש מאתם. המבוכה הזאת היתה בעוכריהם ובעוכרי תקותם, רבבות אלפי נקיים ואינם נקיים נפלו לרנלה חללים, היא גרמה כי נצחום הרומיים נצוח תמים, כי כבשו כל ערי המצודות ביהודה ושמו ארצם לשממה והלכו בנצחונם מחיל אל חיל עד כי נכבשה לפניהם גם עיר הממלכה ותהי ציון וירושלים למעי מפלה, ונשרף באש מקדש ה' והתפורו היהודים לארבע רוחות השמים.

כאש להבה אהזה המרידה כל הלבבות יחד, קצינים ודלת העם חכמים והריושים כלם היו בקושרים. אכן שארית קטנה מן החכמים ורובם מבית הלל הנוחים והעלובים לא שחו עיניהם מראות ולבם מהבין כי לא יהיה להם תקומה בפני הרומיים. הם השכילו השכל וידוע את כל תוקף שונאיהם אשר כלם מלומדי מלחמה וידועי קרב, ונוכח עמם מה נחשבו היהודים עם בזוי ושסוי, עם פרוד ממחלוקות אשר כוחותיו הטובים נחלשו משנאת חנם (יומא ט'). בענמת נפש הביטו גם על המכסוכים בעינים הרתיים בעת ההיא, על פרוד היהודים בקרבם אשר נטו מאמנות אבותם ביהודי של עולם והפרו ברית בשר ושבט וכל המצות המעשיות שבתורה (איכה רבתי פי' איכה ישבה), גם מחלוקות הבתים היו להם לדאבון רוח כי שנו את מעמם מאשר היו לפנים, כי לא עוד כבראשונה מונהגות בנחת ובאהבת האמת והשלום, אכנס השינוי גבולות היושר, ובית שמאי הפכו השלום ללענה ורוב ומרון נשאו ראש. במראות האלה ראו המשכילים כי כלה ונתרצה מפלתם, וכפו ראשם לפני הנמל הנורא אשר נמל ה' על ישראל. אמנם לא התיאשו כלה, כי למודי תקוה היו עם היהודים מעודם. אף אם גדול כים שחרם עוד גדול ממנו היה במחונם באלהי אבותם כי לא ישמש לנצח. ועל כן גם הפעם הנבונים בעם הנוחים והמתונים לא נואשו מתקוה לאתריהם, אך קוו כי שארית הפלטה אשר נשארה היא השארית אשר ה' קורא לתת קיום לאומה הנהלאה ולתורה; לא בכה ולא בחיל כי אם ברוח תושע ישראל. האותיות אשר ראו והגידו לאחור באו במהירות נוראה ועם מפלת ציון וירושלים נכבה הרשף האחרון מתפשיותם המדינית, אבל בעזרת מקודש נצלו התורה והדת מתוך ההפכה.

אמנם אם גם אמת היא כי שרידי החכמים הצילו את התורה לדורות הבאים ככל זאת אין להכחיש כי המאורעות האחרונים פעלו תעצומה גדולה על התורה שבע"פ. הלא מספר רב מן החכמים אבדו בחרב וברעב ובשבי ובבוה, והם היו נושאי התורה שבע"פ ואיך יתכן כי בהכשל עוור שלא יפול גם העוור וכי באבדן רבים מנושאייה שלא יהיה זה נזק לתורה שבע"פ? אבל באמת כן היה. וכבר בידו הראשון אחר החרב התאוננו על אבדן חכמת החכמים במכת המאורעות והתלאות (סוטה מ"ט), והחכמים המתונים אשר לא כהתה עינם מראות אתרית דבר מראשיתו הבינו מראש כי המכנה קרובה לתורה שתשכח. רבי יוחנן בן זכאי אחד מתלמידי הלל ובקי בתורה ובחכמה (ירושלמי נדרים פ"ה ה"ז סוכה כ"ה). ועמים במצות (ירושלמי ברכות פ"ב ה"ג) ואוהב השלום עם כל אדם (ברכות י"ז) ונמנה עם הסנהדרין בימי הבית (סנהדרין מ"י) מרביץ תורה לרבים ברחובות עיר (פסחים כ"ז). ובבית מדרשו הגדול (איכה רבתי פתיחה) אחר מיועצי השלום עם הרומיים (גיטין נ"ו). ודורש בשבת השלום בין אדם לחברו ובין עיר לעיר ובין אומה לאומה ובין ממשלה לממשלה

ובין משפתה למשפתה (מכילתא יתרו פ"א), האדם הגדול הזה (1) הכיר כי במאורעות ההווים בזמנו מונחת סכנה גדולה לקיום התורה שבע"פ, ובלב דואג התאונן: כי עתיד דור אחר לשרד את הממא אשר אין מקרא מן התורה למומאיהו (סוטה כ"ז:). ואין ספק כי בהתאוננו בן היו לנגד עיניו כל הסכנות האורבות לתורת הפרושים, משונאים חדשים גם ישנים הם הצדוקים והיהודים אשר נפרדו מתוך אחיהם והיו לכת מיוחד, כי אלה ואלה כתבו על הנלם איבת עולם לתורה שבע"פ. דאנתו מפני הצדוקים צדקה יען כי בסוף ימי הבית עוד הפעם נשאו ראש ועמדו בכהנה גדולה (תוס' פ"ב) והציקו לפרושים ביוכחים לחלוק על תורתם (כ"ב קמ"ו. מנחות ס"ה: ידים פ"ד מ"ו) וכמו כן צדקה דאנתו מפני היהודים האחרים השונים ברעתו כי בימיו היה למינות כת המושך בקרב היהודים. ואף לפוקה לא מעט היו בעיניו המחלוקות בין הפרושים עצמם, אשר התעצמו בימי המרידה יען כי תלמידו ב"ש החווקי ידי הפריצים יותר מכ"ה, ע"כ גם הם החווקי במחלוקתם מאת הפריצים. כל אלה הדאנות לשכחת התורה שבע"פ עוד התגברו בלב ריב"ז בשומו עין אל תכונת זאת התורה, אשר היא רק נשואת הזכרון וקיומה תלוי בקיום נושאה, ואיכבה לא ידאג פן תתמעט ותשכח מעט מעט בעת שנושאה ודורשיה מתמעטים והולכים ונכשלו בחרב ובלהבה ברעב ובשבי, ובראותו עוד כי רובי התורה הזאת פרוחים באויר ואין להם מקרא מן התורה שיסמכו עליו? כל זה היה ענין לרבן יוחנן לענות בו את רוחו, ואף על כן התאמץ בכל מאמצי כת להתעודד נגד כל הנזקים האלה, ולהתגבר עליהם כיכולת ידו. כראותו בסוף ימי המצור כי מפלת ירושלים קרובה עשה תחבולה להמלט מתוך השערורה. הפצו הצליח בידו בעורת תלמידיו ואוהביו וימלט משער העיר חוצה ובאין נזק השיג מערכות האויב ויעמד לפני אספסיאנוס שר צבאות הרומיים בעת ההיא. השר הזה ידע את מצב הדברים בקרב ירושלים הנצורה, וידע מי הוא מיועצי השלום או למלחמה, וגם ידע כי ריב"ז לא היה בקושרים אך יעץ תמיד לשלום אף ע"כ היה נכבד בעיני אספסיאנוס אשר קבלו בתן ובחסד והבטיחו לעשות כל מבוקשו אשר יבקש מלפניו. והנה אין ספק כי היה יכול להשיג בעת ההיא תריות וזכויות רבות, אבל לא היה עינו ולבו נשואים לכל המוכות המדיניות וענינים זמניים, כי אם דאנתו על דבר שכחת התורה היא שמה מלין בפיהו והיא הניעה מבוקשו. וע"כ רק הדבר היותר נחוץ לקיום הדת אותו היה מבקש, והוא שיתן לו רשיון לקיים דרישת התורה ולקבץ תלמידיו ליבנה ולהעמיד שם בית המדרש (גיטין נ"ו:). ולקבוע מקום תפלה ושלא יופרעו מלכת בדרכי התורה ובמצותיה (אדר"ג פ"ד).

והנה כאשר היתה היראה משכחת התורה שבע"פ הסבה המניעה לבקשת ריב"ז מלפני אספסיאנוס והרתעוררות להשתדלותו ולפעולתו מעתה, אף כן כלאה היראה הזאת את לב חכמי דורו הנשארים והעידה את רוחם לבקש הדרך להשיג בו את קיום התורה שבע"פ שלא תשכח ושלא תנוצח ממנגריה. זה הדרך מצאו החכמים השרידים מתוך ההפכה מיד אחר החרבן. ותהי ראשית פעולתם לקבץ ההלכות אשר היו בזכרונם להציץ מנשיה, ולא לבד הלכות בדברים הנוהגים בכל מקום ובכל זמן, אמנם גם הלכות אשר אין להן מעמד עוד אחר החרבן, ולמצעת חכמים היה עיקר עכסם בהלכות כאלה ובסידורן. בהלכות המקוימות האלה הקרו ודרשו לדעת מעמן וכברתן ולהבין תולדותיהן, אולם לשבר כת ההתנגדות לתורה שבע"פ השתדלו להראות מקור לעקרן ההלכות כלן בתורה הכתובה. אך להשיג זה הורחבו דרכי המדרש הרבה יותר מאשר היו לפנים. זאת הירחבה הוכנה והוסדה מן הרבמים השריירים ובתורד בבית מדרשם של ר' נחוניא בן הקנה נחום איש גמזו

(1) פעולת ריב"ז העיקרית היתה לאחד החרבן. ובתחלת ח"ב סתברנו היה ניהד מקום לכרונו. ופה נזכיר רק מה שנהוץ לדעת עתה ביחוסו לסוף ימי הבית והרבנו.

גמון, והשיגה שלמותה על ידי תלמידיהם ר' עקיבא ור' ישמעאל. על פי דרכם הצליחו לרושש על כל קוץ וקוץ שבחרה תלי תלים של הלכות והראו לכל המון ההלכות תוצאות מתורת משה. וע"כ עתה לא היתה התורה שבע"פ עוד תורת הוקנים ולא — כאשר קראה מנגדיה — מצות אנשים מלומדה. אמנם בחיות יסודה בתורה, היה לה ערך החקים והמשפטים הכתובים בתורה, ובאמונתם שפירושה הוא הפירוש המכונן באמת בדברי הכתוב הלא בצדק יכלו לסתור טענת מנגדי התורה שבע"פ לאמר אליהם כי תורתם איננה חדשה אשר בדו אנשים מלב, אמנם היא הבונה הראשונה בדברי הכתוב. עתה נבין המראה אשר נפגוש בדור הראשון אחר החרבן אשר פתאום סתרחב סדרש התורה לבלי חק, ונדעה כי לא לבד שהגיעה למדרגה חדשה אמנם הגיעה גם למדרגת שלמותה. אין מקום אתי פה לדבר מבל פרט ופרט מן הבחינות הכוללות אשר רמזו עליהם ברמז מעט, אך בהגיענו לדור שאחר החרבן יתבררו הדברים ויתפרשו בראיות מכריחות. ואמנם נגענו בהם פה בקצת מטה חקירתנו למען נכיר התעצומה הגדולה אשר העצימו המאורעות בסוף ימי הבית והרבונו על התורה שבע"פ, ונראה בעינינו כי עם אושר האומה הומני לא אבדה המורשה הרוחנית אשר ירשו מאבותיהם, ותהי להפך כי עתה כל הכחות הטובים התאחדו לכונן את המורשה הזאת להחיות ויתדותיה ולהרים קרנה ולהקדישה קודש.

אז היתה התורה שבע"פ מטרת מעייניהם, לה נדבו מאמצי כהם חייהם ומאודם. והיא תקותם והיא תהלתם. הרפץ לעברה ולשמרה מפניו המון והמכשולים מצד מנגדיה היה חוק ואמץ בקרבם מאין משלו בזמנים לפניהם ולאחריהם. זכרון פעולתם הזאת והתכלית אשר השיגו על ידה היה קדש לכל הדורות הבאים, הוא היה כוס הנחמנים בידם בכל התלאות הנוראות אשר מצאום בארצות נפוצותיהם; אבל הזכרון הזה יתן בידנו גם המדה לפעולותינו. כשהם כן אנתנו לא נטמן יד בצלחת אם המאורעות ותהלכות העתים מבקשים עבודתנו על אדמת זאת התורה המורשה לנו מאבותינו, לפי תהלכות האלה ולפי החליפות אשר משכנו אחריהן, נכונן אשורינו על אדמת הקדש הזאת. כי אז מעל לערמות העפר אשר נצברו עליה ברוב הימים רוח הדת היהודית תחדש נעוריה ותעלה אבר ננשרים, כאשר גם בימים ההם עלתה לחיים חדשים מתוך חרבות ירושלים.

• תיקוני איזה טעותי הרפום מחלק הראשון •

צד 5 שורה 7 מתחת ת' תורה, צ"ל לתורה. — צד 13 שו' 13 מתחת ת' משפט, צ"ל מפשט. — צד 18 שו' א' מת' צ"ל לפעמים „איך" הובן. — צד 28 שו' 4 ת' ק"ו, צ"ל מ"ו. — שם שו' 7 צ"ל לא „היה" מלפניו. — צד 31 שו' 7 צ"ל בארץ „בעת" מלאת. — צד 34 שו' 8 ת' האמריים, צ"ל האמריים. — צד 37 שו' א' מת' צ"ל אך „ירמיה" ידבר. — צד 39 בהערה שו' 4 צ"ל אבל „הכונה" היא. — צד 40 שו' 19 ת' יאברה, צ"ל ואברה. — שם בהערה 8 שו' 13 ת' הכותב, צ"ל הכתוב. — צד 42 שו' 14 צ"ל שבהרבה „דברים" אשר. — צד 60 בהערה 4 שו' 3 צ"ל גדול „כמו" לכל. — צד 61 בהערה 2 שו' 2 ת' מכוונת, צ"ל מכוונת. — צד 89 בהערה 1 שו' 3 מת' צ"ל בענין „הוד" בת"ג. — צד 95 שו' 15 מת' ת' ע"ם שלא, צ"ל שלא ע"ם. — צד 98 שו' 2 נקשרו יחד והתאמצו להשיג התכלית הזאת כצ"ל. — צד 100 שו' 14 ת' נפלאות, צ"ל מיוחדות במינן כאשר. — צד 156 בהערה 1 שו' 2 ת' והרב"ד, צ"ל והראב"ד. — צד 158 בהערה שו' 3 ת' שדראתם, צ"ל שהוראתם. — צד 159 שורה 4 ת' כהנה, צ"ל כהנא. — שם שו' 8 ת' בעלמה, צ"ל בעלמא. — צד 170 שו' 10 ת' איש, צ"ל את אשתו. — צד 171 שו' 20 ת' קבוע, צ"ל קבועה. — צד 185 שו' 15 צ"ל אין די „בשלשה" לדין. — צד 187 הערה 1 שו' 1 פה „מן המערערים" הוא, כצ"ל. —